

UDK 81(091); 81(092); IRSTI 16.01.07
<https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.06>

S. UTEBEKOV

*PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Kıdemli Öğretim Görevlisi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-3557-6758>*

DIVÂN-I HIKMET'İN KÖKŞETAV NÜSHASINDA ANLAM ALANLARI AÇISINDAN TÜRKÇE KÖKENLİ İSİMLERİM DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet. Makalede, Türk edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biri olan Ahmet Yesevî'nin baş eseri *Divân-ı Hikmet*'in Kazakistan'ın Kökşetav şehrinde bulunan nüshasının söz varlığı ve özellikle eserin söz varlığının büyük bir kısmını oluşturan Türkçe kökenli isimler incelenmiştir. Yazıda hikmetlerde geçen üç yüz elliye yakın Türkçe kökenli isim anlam bakımından sınıflandırılmış, temalarına göre kelimelerin kültürel, etnik vb. arka planı üzerinde durulmuştur. *Divân-ı Hikmet*'te geçen yalnız başına anlamsız ancak cümle içerisinde anlam ilişkisi kurarken mana kazanan kelimeler, gramer açısından değil bunlar işaret ettikleri anlamlarına göre işaret, belirsizlik, benzerlik, eşitlik, tercih, tarz, araç, vasıta, varlık, yokluk, gereklilik vb. anlamları bildiren kelimeler olarak ayrılmıştır. Her anlam alanıyla ilgili kelimelerin sayısı ve sıklık oranı tespit edilmiştir. Bununla birlikte her anlam alanıyla ilgili kelimelerin *Divân-ı Hikmet*'in söz varlığındaki yeri ve Yesevî'nin edebî gücü ve sanatını anlatmadaki rolü üzerinde durulmuştur. Eserde kullanılan deyim, metafor, benzetme, yakıştırma gibi mecazlı anlatımlar Yesevî'nin dili kullanmadaki ustalığını, üslubunu gösterirken, eseri de söz varlığı bakımından zenginleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet, Kökşetav Nüshası, Söz Varlığı, İsimler.

С. Өтебеков

*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz*

«Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасындағы есім сөздердің түркілік қабаты және семантикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада түркі халықтары әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі Ахмет Ясауидің басты еңбегі «Диуани хикметтің» Қазақстанның Көкшетау қаласында сақталған нұсқасының лексикасы, соның ішінде ескерткіштің сөздік қорының ауқымды бөлігін құрайтын есім сөздердің түркілік қабаты қарастырылды. Атап айтқанда, хикметтегі есім сөздердің үш жүзге жуық түркілік қабаты мағыналық жақтан топтастырылды, семантикалық мағыналары мәдени, этносқа тән қасиеттері ескеріле отырып талданды. «Диуани хикметте» кездесетін дербес тұрғанда мағынасы жоқ, мағынасы сөйлем құрамында белгілі болатын сөздер грамматикалық жақтан емес семантикалық мағыналарына қарай бағыттық, белгісіздік, ұқсастық, тепе-теңдік, талғау-таңдау, стильдік, себеп-салдарлық, болып-

***Bize doğru alıntı yazınız:**

Utebekov S. Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Anlam Alanları Açısından Türkçe Kökenli İsimler // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. №2(124). – Б. 58–78. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.06>

***Cite us correctly:**

Utebekov S. Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Anlam Alanları Açısından Türkçe Kökenli İsimler [Names of Turkish Origin in Terms of Meaning Fields in the Kokşetav Copy of Divân-ı Hikmet] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. №2(124). – B. 58–78. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.06>

болмаушылық, қажеттілік секілді мағыналарына қарай бөлінді. Әрбір семантикалық топқа кіретін сөздердің саны және қолданылу жиілігі жөнінде статистикалық мәлімет беріліп, сөздік құрамы бай семантикалық топтарға ерекше назар аударылды. Мұнымен қоса әрбір семантикалық топқа кіретін сөздердің «Диуани хикметтің» сөздік қорындағы орны, эмоциональды-экспрессивті күш-қуаты секілді ерекшеліктеріне тоқталып өтілді. Ескерткіш тілінде қолданылған фразеологизм, метафора, теңеу, эпитет, идиома секілді көркемдеуіш құралдар Ясауидің сөздерді шебер қолдана алатынын және қолтаңбалық-стильдік ерекшеліктерін, ал ескерткіштің сөздік қорының байлығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Ахмет Ясауи, Диуани хикмет, Көкшетау нұсқасы, сөздік қор, есім сөздер.

S. Utebekov

*PhD, Senior Lecturer of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: senuteb@gmail.com*

Names of Turkish Origin in Terms of Meaning Fields in the Kokshetav Copy of «Divân-ı Hikmet»

Abstract. This article examines the vocabulary of the Kokshetav copy of the main work of one of the prominent figures of Turkic literature Khoja Akhmet Yassawi as «Diwan-i Hikmet» (*Divân-ı Hikmet*), and also examines the words of Turkic origin, which make up most of the vocabulary of the work. In particular, about three hundred words of Turkic origin in Hikmet were classified by meaning, semantic meanings were analyzed taking into account cultural and ethnic properties. The words used in «Diwan-i Hikmet», which do not have an independent meaning, but whose meanings are revealed when establishing semantic relations in a sentence, were distributed not according to grammatical rules, but according to the meanings they denote: such as orientation, uncertainty, similarity, equality, preference, style, causality, presence-absence. The number of words related to each semantic group and the frequency of their use were determined, special attention was paid to semantic groups with a rich vocabulary. At the same time, the features of the work were noted as the place of the words included in each semantic group in the vocabulary of «Diwan-i Hikmet», their emotional and expressive power. Such artistic means as phraseology, metaphor, comparison, epithet, idiom used in the language of the monument indicate that Yassawi skillfully used words and reflects his peculiar stylistic features and the richness of the vocabulary of the monument.

Keywords: Akhmet Yassawi, Diwan-i Hikmet, Kokshetav Copy, Vocabulary, Names.

С. Утебеков

*PhD, старший преподаватель
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: senuteb@gmail.com*

Исследование слов тюркского происхождения по значениям в кокшетавакской копии «Диван-и хикмет»

Аннотация. В данной статье рассматривается лексика кокшетавакской копии главного произведения одного из видных деятелей тюркской литературы Ходжи Ахмета Ясави как «Диван-и Хикмет», а также исследуются слова тюркского происхождения, которые составляют большую часть лексики произведения. В частности, около трехсот слов тюркского происхождения в хикмете были классифицированы по смыслу, семантические значения анализировались с учетом культурных, этнических свойств. Слова, используемые в Диван-и Хикмет, которые не имеют самостоятельного значения, но значения которых

выявляются при установлении смысловых отношений в предложении, были распределены не по грамматическим правилам, а по значениям, которые они обозначают: таким как ориентированность, неопределенность, сходство, равенство, предпочтение, стиль, причинность, наличие-отсутствие, необходимость и т.д. Было определено количество слов относящихся к каждой смысловой группе и частота их употребления, особое внимание уделялось семантическим группам с богатым словарным составом. При этом были отмечены особенности произведения как место слов, входящих в каждую семантическую группу, в словарном запасе «Диван-и Хикмет», их эмоционально-экспрессивная сила. Такие художественные средства, как фразеологизм, метафора, сравнение, эпитет, идиома, используемые в языке памятника, указывают на то, что Ясави умело использовал слова и отражает его своеобразно-стилевые особенности и богатство словарного запаса памятника.

Ключевые слова: Ахмет Ясави, Диван-и Хикмет, кокшетау-ская версия, лексика, слова.

Giriş

Türk tasavvufunun kurucusu olarak anılan Hoca Ahmet Yesevî'nin meşhur eseri olan *Divân-ı Hikmet*'in dünyanın çeşitli ülkelerinde bulunan nüshaları bir bir gün yüzüne çıkmaktadır. Bunlardan birisi de Kazakistan'ın Kökşetav şehri Edebiyat ve Sanat müzesinde 639 no'lu kayıta bulunan nüshasıdır. 2016 yılında İmanğazı Nurmağambetuli tarafından bir kısmı Kazak Türkçesine aktarılan bu nüshanın yazım, ses ve şekil özellikleriyle ilgili Türkiye ve Kazakistan'da Ercan Petek, Serdar Dağıstan [1], [2], Senbek Utebekov ve Ali Akar [3], [4] tarafından bazı makale ve bildirimler yayımlanmıştır. Bununla birlikte tarafımızdan söz konusu nüshanın gramer özellikleriyle ilgili doktora tezi hazırlanıp [5] birkaç bilimsel yazı hazırlanmıştır [6], [7], [8]. İfade ettiğimiz gibi bu çalışmalarda nüsha, daha çok gramer özellikleri bakımından incelenmiş olup söz varlığı ciddi bir şekilde ele alınmamıştır.

Bu sırada şunu da dile getirmemiz gerekmektedir: Yesevî hikmetleri üzerinde yapılmış çalışmalarda da belirtildiği gibi İslam'ın Türkler arasında yayılması ve benimsenmesinde Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetleri önemli bir rol oynamıştır. Ahmet Yesevî Türkler arasında İslam'ın prensiplerini, şartlarını, anlayışını, kültürünü Arapça veya Farsçayla değil Türk diliyle anlatmaya, bunu da şairlik yeteneği sayesinde en etkili, akıcı, duru bir Türkçeyle iletmeye çalışmıştır. Bu yüzden Hoca Ahmet Yesevî yalnızca bir sofu ya da mutasavvıf değil, Türk dilinin Karahanlı dönemindeki koruyucularından biri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden bu denli yaygınlaşmış olan Ahmet Yesevî'nin hikmetleri söz varlığı bakımından incelenmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmamızda *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasının söz varlığını teşkil eden Türkçe kökenli kelimelerin incelenmesi hedeflenmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasının söz varlığının büyük bir kısmını oluşturan Türkçe kökenli isimlerin, anlamları bakımından gruplara ayrılarak incelenmesi hedeflenmektedir. Bu sebeple kelimelerin sözcüksel anlamları dikkate alınarak anlam bilimsel açıdan ele alınacaktır. Bunun için makalede daha çok tanımlayıcı yöntem başvurulacaktır. Bununla birlikte *DHK*'deki her gruba ait kelimelere yer vermeden evvel giriş olarak her grubun geçmişteki söz varlığından bahsetmek için tarihsel yöntem kullanılacaktır.

İnceleme

Divân-ı Hikmet'in incelemekte olduğumuz nüshasının bulunduğu Kökşetav Edebiyat ve Sanat Müzesi'nin müdürü Nürbek Nuralin'in verdiği bilgiye göre; nüsha müzeye Ahmed Yesevî'yle kan bağı olduğu bilinen ve Kazak Hanı Abılay'ın (1711–1781) danışmanı olan Sarğaldak Hoca'nın torunları tarafından teslim edilmiştir [9].

Müstensihi bilinmeyen eserin mevcut olan kısmı, arkalı önlü seksen sekiz yapraktan ibarettir. Bazı sayfalar yıpranmakla birlikte bazı kısımlarda da sayfa eksikliği olduğu görülmektedir. Ancak eserin %90 oranında korunmuş olması incelememize engel teşkil etmemektedir. Aynı zamanda 57 hikmetten oluşan metindeki 13 hikmetin günümüze kadar yapılan çalışmalarda yer almayışı da nüshanın araştırılmasının önemli olduğunu göstermektedir. Yeni hikmetler el yazmasının; 31b/1-32a/2, 34a/7-35b/3, 41b/9-42b/11, 43a/1-44a/3, 45a/1-45a/8, 45a/9-45b/7, 45b/8-46a/6, 47b/6-48a/9, 48a/10-49a/6, 64b/1-64b/11, 65a/3-66b/10, 67a/1-67b/7 ve 67b/8-68b/7 sayfalarında bulunmaktadır.

Çalışmamızın esasını oluşturan *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshası; muhteva ve konu bakımından Yesevî hikmetlerinin diğer nüshaları gibi Kur'an, sünnet ve tasavvufun adabını öğreten didaktik bir eser niteliği taşımaktadır. Ancak eser kolayca anlaşılabilen sade bir dil ve üsluba sahiptir. Bununla birlikte, Türklerin eski şiir geleneğine daha yakın bir usulle yazıldığı görülmektedir. Bu yüzden eserde, Türkçenin eski dönemlerden beri kullanılagelen *yürek dağla-* (5b/7), *iç dağla-* (5b/8) *bel bağla-* (14b/8), *boyun sun-* (49b/7), *içi küy-* (76a/10), *kulak sal-* (33b/11), *közge ilme-* (20b/11), *köz oy-* (13a/6), *köz ilme-* (38b/5), *köz toy-* (6b/2) gibi deyim ve atasözlerine sıkça rastlamak mümkündür.

Dil özellikleri bakımından ise; *södre-* “sürüklemek” (61b/10), *izi* “Rabb, sahip” (47a/6; 63b/2) kelimelerindeki /d/ > /d/ ~ /z/ sesinin, *köfrüg* (18b/8), *tirig* (45a/4) kelimelerinin sonundaki /-ğ/ sesinin, *yanlıg* “gibi, benzer” (11b/4; 32a/4), *muşluğ* “bunlu” (14a/3), *yüzlüg* “yüzlü” (19a/1), *türlüg* “türlü” (12b/1; 34b/2), *atlıg* “adlı” (69b/7) örneklerinde tespit edilen {+IIĞ} isimden isim yapma ekinin sonundaki /-ğ/ sesinin korunması gibi ses olayları ve *cāndın* (1a/6), *andın* (1a/7), *meydin* (1a/7), *cür'asıdın* (1b/9), *şümlüğümdin* (2a/6), *ilmidin* (4b/2), *yārānlardın* (4b/5), *sebebdin* (5a/11) vb. örneklerden farkettiğimiz gibi {-dIn} ayrılma hâli ekinin kullanılması Karahanlı döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Fakat buna benzer örneklerden daha sonraki metinlerde de karşılaşılmaması durumunu dikkate aldığımızda ve eserin genel özelliklerini göz önünde bulundurduğumuzda, Çağatay Türkçesinin Klâsik Sonrası (XVII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başına kadar) dönemine ait eserlerinin diline daha yakın olduğu kanaatine varılmıştır. Özellikle *kaşıda* “yanında” (56a/4), *könlide* “gönlünde” (75a/9), *cür'asıdın* “yudumundan” (1b/9), *ilmidin* (4b/2), *ma'nāsıdın* (5b/1), *meydānıdın* (13b/7) gibi örneklerinde olduğu gibi zamir 'n'sinin sık sık düşmesi, *atlık* (10b/1; 55a/9), *ihlāşlık* “istekli” (27b/8), *hāşiyetlik* “kutsal” (30b/7), *tığlık* “kılıçlı” (33b/7), *neçe yıllık* “nice yıllık” (40a/7), *kulaklık* “kulaklı, zeki” (53b/3), *toşukluk* “dokulu” (70a/10) vb. örneklerde sıfat görevli kelimeler türeten {+IIĞ} ekinin sonundaki ünsüzün tonsuzlaşarak ‘k’ya dönüşmesi, *dervişlerni hulki* (5a/10), *muhabbetni bāzārında* (11b/2), *vücūdumni 'azāzīlni pāk kaçurdi* (8b/2), *dünyāni pāyāni* (16b/10) gibi örneklerde görülen ilgi hâli ekinin {+nI} şeklinin sık sık kullanılması Çağatay Türkçesinin Klâsik dönemi sonrası metinlerinden başlayıp günümüz Türk lehçelerine kadar uzanan gramer özellikleri olarak değerlendirilebiliriz. Bunun yanında eserde büyük oranda Kıpçak Türkçesinin, bazen de Oğuz Türkçesinin özellikleri göze çarpmaktadır. Örneğin, *tek* “gibi” edatının *ışık yolıda hiç kim yoktur mēn day garīb* (31a/10), *muhammed dey teşne bolsay kolun alay* (80b/2) örneklerinde olduğu gibi *dey* ~ *day* şekilleriyle, *penā* “sığınma” (24b/1) (< *penāh* Far.), *güvā* “güvah” (63b/11) (< *güvāh* Far.), *günā* “günah” (10a/4) (< *günāh* Far.) gibi alıntı kelimelerin sonundaki /h/ sesinin düşmüş şekilleriyle karşımıza çıkması Kıpçak lehçelerinin, bununla birlikte *köfri* (10b/1), *agrı* (60b/6), *ölü* (45a/1) vb. örneklerinde /-G/ sesinin düşmesi hem Oğuz hem de Kıpçak, *istedüğümni* (47a/11) örneğinde {-DUK} sıfat-fiil ekinin kullanılması da daha çok Oğuz Türkçesinin özelliklerini göstermektedir.

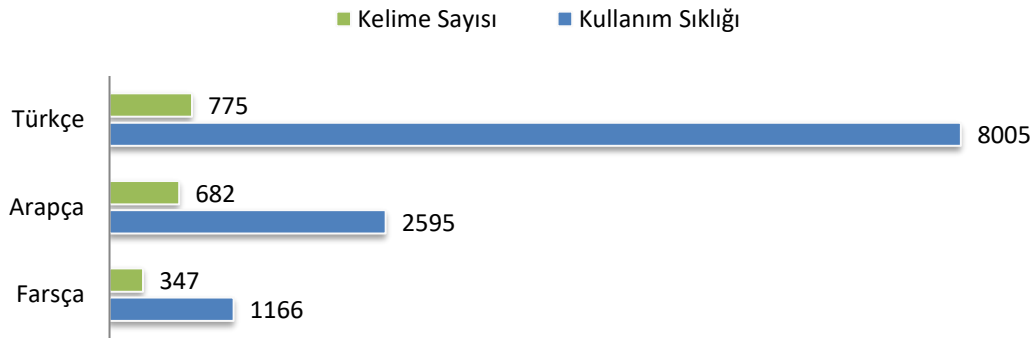
Söz Varlığı ve Türkçe Kelimelerin Oranı

DH'nin söz varlığı Türkçenin orta dönem eserlerinde olduğu gibi Türkçenin yanında fazlasıyla Arapça ve Farsça kelimeleri barındırmaktadır. Buna rağmen bazı dilcilerin belirttiği gibi *DH*'de Türkçe kökenli kelimelerin kullanım sıklığının alıntı kelimelere göre daha çok olduğu göze çarpmaktadır. Bundan dolayı Ahmet Kabaklı, Yesevî hikmetlerinin Arapça ve Farsçanın biraz karışmış, fakat sade bir Doğu Türkçesiyle ele alındığını dile getirir [10, 79-s.]. Söz konusu eserin

Eski Özbek Türkçesinde yazıldığını ileri süren A.K. Borovkov ile E. Nacip, *DH*'deki Türkçe kökenli kelimelerin gerek kullanım sıklığı gerekse sayısı bakımından alıntı kelimelere göre daha çok olduğunu belirtmiştir [11, 235 s.], [12, 63 s.].

Aslında *DH*'nin söz varlığı nüshanın muhtevası ve hikmetlerin sayısına göre değişiklik arz etmektedir. *DH*'nin en çok hikmeti barındıran Semerkant nüshasının dili üzerinde çalışma yapan R. Sızdıqova “el yazma şeklindeki mecmuanın (divanın) başı, sonu demeden, her hangi dört hikmetinin söz varlığını değerlendirdiğimizde toplam 1017 kelime kullanılmış, bu sayının 573’ü Türkçe iken 444’ü Arapça ve Farsça kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Demek ki Yesevî’nin söz varlığının yarısına yakınının (%44.8) Arapça ve Farsça kelimelerden meydana geldiğini görüyoruz” diye izah eder [13, 70-s.]. Emek Üşenmez’in verdiği sayıya göre, toplam 2208 kelime bulunan *DH*'de Türkçe 957, Arapça 763, Farsça 588 kelime bulunmaktadır. Yani %61’i alıntı kelimelerden ibarettir [14, 182-s.].

Çalışmamızın esasını oluşturan *DHK* ise yukarıdaki oranlardan farklılık göstermektedir. Metinde toplam 1804 kelime kullanılmıştır. Bu rakamı Şema-1’de gösterdiğimiz gibi Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli kelimeler olmak üzere üçe ayırdığımızda Türkçe kökenli kelimelerin sayısının diğer iki dilden çok az farkla önde olduğu görülmektedir.

Şema - 1

Buna paralel olarak Arapça ve Farsça kökenli kelimelerinin toplam sayısının 1029 olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda metinde kullanılan kelimelerin %57’sinin alıntı kelime olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Türkçe kökenli kelimeler, kullanım sıklığı bakımından alıntı kelimelere göre 2.1 kat daha fazladır.

Sayısı 775’i bulan Türkçe kökenli kelimelerden 345’i isim tabanlıdır (bu hesaba türetme ekiyle genişletilmemiş alıntı kelimeler dahil edilmemiştir). Bunlardan 32’si isimden (*yoldaş, elçi, iren, tatlıgvb.*), 28’i fiilden (*ölü, yürek, kulgak, artuk vb.*) türemişken 4’ü birleşik yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (*köz yaşı, yol başçı, bir ü bar, bir neçevb.*). Diğerleri ise kök şeklindeki isimlerdir.

Sonuçlar ve Tartışmalar

Anlam Alanlarına Göre İsimler

Ahmed Yesevî’nin yaşadığı dönemde Türklerin bir kısmı yerleşik bir kısmı da göçebe yaşam tarzını benimsediğinden dolayı Türkler arasında tekke edebiyatı iki yönde gelişmiştir. Birincisi, okuma yazmayı bilen idareciler ve saray görevlileri için yazılan divanlar ise ikincisi sıradan halkı eğitime amaçlı dervişler tarafından söylenen şiirlerdir [15, 13-s.]. Araştırmacılara göre Ahmed Yesevî ikinci örneği tercih ederek kendi hikmetleriyle Türklerin İslamiyet öncesi kullandıkları şiir tarzını devam ettirmiş ve onun kurduğu tarikatın özünde diğer Türk tarikatlarıyla karşılaştırdığımızda bozkır şartlarına uygun bir şekilde gelişen göçebe kültürüne ait unsurların fazla olduğu görülmektedir.

Edebî eserlerin söz varlığı, bir milletin geleneğinden, kültüründen, dünyayı algılayışından, yaşam tarzından, bütün manevi değerlerinden ve tarihinden haber veren önemli kaynak olduğunu göz önünde bulundurursak *DH*'nin söz varlığında da göçebe Türklerin kültürüne özgü unsurlara sıkça rastlanmalıdır ki hikmetlerde Yesevî'nin düşünce ve fikirlerini ifade etmede, olayları ve durumları tasvir etmede genellikle göçebe hayata has kelime ve kavramlar kullanılmalıdır. Ancak bunlarla ilgili kesin bir karara varmak için eserin söz varlığını anlam alanları açısından ele almak icap eder. Bundan dolayı daha sonraki bölümlerimizde *DHK*'nin söz varlığı anlam alanları açısından sınıflandırılacak ve anlam alanlarıyla ilgili her bölümde Türklerin yaşamındaki önemi üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

Yaşam Evreleriyle İlgili İsimler

Günümüz Türk lehçelerinde olduğu gibi Eski Türklerde de bir insanın geçen her yılını hesaplamak için *yaş* terimi, insanın gelişim ve yaşam evreleriyle ilgili *karıg* ~ *karı*, *ödsig*, *kenç*, *ölüg*, *tirig* vb. [16, 246–254 ss.], [17, 55–59 ss.], [18, 278–290 ss.], [19, 343-s.] kelimeler kullanılmıştır. Bunlardan bazıları orta ve çağdaş Türkçede karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Orta Türkçede *açı* [20, I/87], *kurtga* [20, III/259], *oglan* [20, I/129], *abuşka* [21, 19/1], *bebek* [22, 289/1], *kart* [23, 220-s.], *koca* [24, 58b/12] vb. kelimelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimelerin bazılarında *DHK*'de de rastlanmaktadır. İnsanın yaşam evreleriyle ilgili kavramlar, özellikle Ahmet Yesevî'nin ana rahmine düştüğü andan altmış üçe kadar geçen her yaşının özelliklerini işleyen *Yaşname*'de sık şekilde görülmektedir. Bununla birlikte *Yaşname*'deki Ahmet Yesevî'nin kemale erme çabasını, bir derviş olarak olgunlaşmasını tasvir etme ve başından geçen önemli olayları, tecrübeyle edindiği bilgilerini anlatma sırasında insan evreleriyle ilgili kelimeler çokça kullanılmıştır. *yaş* (7b/1), *yigitlik* “gençlik” (53a/8), *karılık* “yaşlılık” (53a/8), *ölü* (45a/1), *tirig* (84a/5) vb.

Toplumla İlgili İsimler

ET'de toplumla ilgili *bod*, *bodun*, *kamağ*, *kara* “halk, ahali”, *oguş*, *tat* “yabancı”, *yat* gibi kelimeler kullanılırken [19], [16], [17] daha sonraki dönemlerde bu alan *halk*, *ahali*, *kavim*, *halâyik* gibi birçok alıntı kelimeyle zenginleştirilmiştir. *DHK*'de de toplumla ilgili sayısı ve sıklığı bakımından daha çok alıntı kelimeler kullanılıp Türkçe kökenli olan ancak iki kelimeye rastlanmaktadır. *kamuğ* (76a/2), *yad* (68b/2).

İnsan ve Bireylerle İlgili İsimler

Türk lehçelerinde kullanılmakta olan insan ve bireylerle ilgili isimlerin hemen hemen hepsi Türkçenin bütün tarihî dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar *er*, *eren* “erkekler”, *katun*, *kız*, *kisi* “kadın”, *kişi*, *koduz* “kadın”, *urı* “erkek”, *kişi oğlu* “insanoğlu” [16, 243-248-ss.], [25, 64-s.], [19, 346-s.] vb. kelimelerdir. *DHK*'de bireylerle ilgili *insân* (35a/8), *iyâl* “kadın” (32b/3), *zen* “kadın” (61b/8), *mâh* “genç kız” (33a/8) vb. alıntı kelimelerle birlikte aşağıdaki Türkçe kökenli kelimeler tespit edilmiştir. *âdem oğlu* (40b/10), *er* (48b/3), *hâtün* (30a/10), *kişi* (23a/8).

Aile ve Akrabalıkla İlgili İsimler

Akrabalık, bilimin çeşitli dallarını ilgilendiren önemli konulardan biridir. Türkçenin sözvarlığında ayrı bir yeri olan bu alandaki kelimeler üzerine dil incelemesi bakımından da birçok çalışma yapılmıştır. Yong-Song Li'nin yaptığı kapsamlı çalışmada “Türkçenin akrabalık adları bakımından dünyanın en zengin dillerinden biri olduğu” vurgulanmıştır [26]. Eski ve Orta Türkçe metinlerinde aile ve akrabalıkla ilgili *ini*, *biçük*, *ıça*, *atı*, *kadın* [19, 239-244 ss.], *isi*, *ög* [25, 56-59-ss.], *kang* [16, 246-s.], [27, 165-s.], *iş*, *işi*, *ka* [27, 99-159-ss.], *aba* ~ *apa* [27, 18-s.], [20, I/186], *bala* [28, 8/5], *kadaş* ~ *kayaş* [19, 245-s.], [27, 160-s.], [21, 48/15], *aga* [22, 102/9], *adaş* [20, I/61], *açık* [20, I/64], *baldız* [20, I/457], *eke* [20, I/68], *küdegü* [20, III/12], *uma* [20, I/92], *uya* [21, 13/17], *tagay* ~ *tayı* ~ *dayı* [22, 207/5], [22, 44/4], [20, 2-s.], *baca* ~ *bacanak* [22, 254/2], [29, 21-s.] vb. kelimeler kullanılmıştır. Türkçenin söz varlığında aile ve akrabalıkla ilgili kelimelerin fazlalığı Türklerin akrabalık ilişkisine çok önem verdiklerini göstermektedir. Türkler için akrabalık ilişkisinin çok önemli olduğunu *DHK*'de de görebilmek mümkündür. *DHK*'de akrabalıkla ilgili *birâder* (49a/5), *ferzend* “oğul, çocuk”, *evlâd* (78b/8; 61b/8), *döst* (10a/1), *habîb* (26b/9), *hem-dem*

“dost, arkadaş” (54a/9) gibi alıntı kelimelerin yanında birkaç Türkçe kökenli kelime karşımıza çıkmaktadır. *ağa* (61b/8), *ana* (43b/4), *ata* “baba” (43b/4), *baba* “dede” (8a/10; 75a/11), *ini* “küçük erkek kardeş” (61b/8), *karı* (78a/9), *karındaş* (43b/4), *kız* (43a/9), *oğul* (43a/9), *yoldaş* (65b/2).

Yerleşim Birimleriyle İlgili İsimler

Türklerin kültürünü ne kadar göçebe hayata bağlasak da Türk kültürü yerleşik hayatla ilgili kelimelerden yoksun değildir. Hatta Eski Türkçede göçebe hayatla ilgili *yaylag*, *kışlag* gibi kelimelerle [18, 280–310 ss.] birlikte daha çok yerleşik hayatla ilgili *balık*, *uluş*, *oba*, *ölke* gibi bazı kelimeler kullanılmıştır [19, 338-s.], [22, 155/9], [22, 65/8]. Türkçeye daha sonra Arapça ve Farsça kökenli *şehir*, *kent*, *kale*, *kasaba* gibi birçok kelime geçmiştir. Bu alıntı kelimelerden *şehir* (49a/8) kelimesine *DHK*'de de rastlanmaktadır. Bununla birlikte yerleşim birimleriyle ilgili Türkçe kökenli *el* “il, memleket” (37a/7), *yurt* “yurt, ev bark, yer” (78b/6) kelimeleri de karşımıza çıkmaktadır.

Konut ve Konumla İlgili İsimler

Eski ve Orta Türkçede konutlar ve konut parçalarıyla ilgili *agıl*, *arkuy*, *bark*, *eb*, *kargu*, *kerekü*, *korgan*, *turgak*, *yurt*, *kapıg*, *tam*, *çıt* vb. [19], [16], [17], [18], *tör* [20, III/221], *otag* [20, III/208] ~ *oda* [13, 194/4], *turag* [20, II/152], *türkün* [29, I/441], *ağınçaç* [29, 3-s.], *kerpiç* [22, 281/6] gibi birçok kelime karşımıza çıkmaktadır. İslam'ı kabul eden ve yerleşik hayata geçmeye başlayan Türklerin diline daha sonra Arap ve Farsça kökenli *kale*, *saray*, *imaret*, *bina*, *astane*, *bap* gibi kelimeler geçmiştir. *DHK*'de de konut ve konut parçalarıyla ilgili *bār-gāh*, *hāne*, *bāp*, *binā* gibi alıntı kelimelere ve Türkçe kökenli *ēşik* (40a/4), *üy* “ev” (35a/3) gibi kelimelere rastlanmaktadır.

Yol ve Ulaşımla İlgili İsimler

Yol, devlet sahibi olmanın ve devleti idare etme mesuliyetinin bir işareti ve özelliğidir. Yol, devlet teşkilatı ile düzenlerinin de bir sembolüdür [30, 321–322-ss.]. Türk kültüründe de *yol* sadece “yürümeye uygun yer” anlamında kullanılan bir kelime olarak değil, konar göçer ve akıncı Türklerin yaşam tarzı için çok önemli bir kültür unsurudur. Bununla birlikte *yol*'un *DHK*'de olduğu gibi “yolculuk”, “usul, tarz, tarık” “çare, yöntem”, “gaye, amaç”, “tuzak, hile”, “yasa, töre”, “şans, talih” gibi anlamları mevcuttur. Aynı şekilde *köprü* kelimesinin de “aralarında doğrudan doğruya geçişi önleyen bir engel bulunan iki yeri birbirine bağlayan veya bir trafik akımının diğerini kesmeden üstten geçmesini sağlayan yapı” şeklindeki temel anlamıyla birlikte “iki şey arasında bağ veya ilişkiyi sağlayan”, “arabulucu, uzlaştırıcı”, “geçilmesi güç olan geçit” gibi mecazi anlamları mevcuttur. *DHK*'de bu kelimeler hikmetlerde sık sık geçer ve bunlar büyük anlamlar taşımaktadır. *yol* (26b/10), *köprüg* (10b/1)

Beden, Organ, Uzuvarla İlgili İsimler

İnsan ve diğer canlıların hücre, doku ve organlarını inceleyen anatomiyle ilgili terimlerin çoğunun Latince ve Yunanca'dan geçmesine rağmen gündelik hayatta Türkçenin en eski metinlerinden bu yana kullanılagelen sözcüklerden ve bazı lehçelerde *ciger*, *kelle*, *kafa*, *kalp* gibi alıntı kelimelerden yararlanılmaktadır. Buna rağmen bir dilin söz alanlarından biri olan organ adları kişinin ilk adlandırdığı sözlerin başında geldiğinden dolayı yabancı bir dilden alınma ihtimalleri son derece düşüktür [31, 60-s.]. Türkçenin tarihî metinlerinde beden, organ ve dokularla ilgili yüzlerce kelime bulabilmek mümkündür. Bunlardan bazıları *kugursak* [25, 55-s.], *yarın* [25, 65-s.], *adut* ~ *avut* ~ *avuç* ~ *awuç* [20, I/50], [20, I/83], [22, 221/5], [21, 73/17], *aya* [20, I/85], *adak* ~ *ayak* [20, I/84], [20, I/32], *azık* [20, I/64], *ernek* [20, I/104], *özek* [20, I/71], *topık* [20, I/190], *töş* [20 III/125], *ümgük* [20, I/110], *tamar* [21, 233/9], *tirsek* [21, 136/12], *tiz* [21, 79/7], *tamak* [28, 177/4], *süñök* [16, 252-s.] ~ *süyek* [28, 177/1], *alın* [29, 7-s.], *beyin* [29, 29-s.], *bilek* [29, 2-s.], *bögür* [29, 36-s.], *bökşmen* [29, 36-s.], *içeh* [29, 105-s.], *ügin* [29, 2-s.], *kündük* [29, 168-s.], *bogaz* [22, 226/5], *çeñe* [22, 185/3], *çigin* [22, 248/9], *emçek* [22, 217/2] vb. kelimelerdir. Bu organ adlarının birçoğuna *DHK*'de de rastlanmaktadır. Hatta eserde beden, organ ve dokularla ilgili kelimelerin fazla olması dikkat çekicidir. *ağız* (70a/8), *arğa* (29b/2), *ayağ* ~ *ayak* (78b/4), *bağır* (9a/11), *baş* (13a/11), *bél* (88a/5), *boyun* (15b/3), *iç* (76a/10), *igin* “sirt, omuz” (41a/10), *il* ~ *ilig* “el, kol” (26a/5), *kol* (33b/7), *kögüs* (85b/1), *köz* (22b/6), *kulak* (72b/11), *öpke* “akciğer” (32b/8), *saç* (10a/2), *sağal* (10a/2), *süngek* “kemik” (60b/9), *til* ~ *tıl* (45a/5-6), *uça* (88a/1), *yürek* (74a/3), *yüz* (9a/8)

Söz konusu alandaki kelimeler *bağrım tēsti, iç bağrımnu kan kıldı, bağrıñ pişip, bēlin bağlap, boyun sungıl, içi küyedür, kögsün taştı, közge ilmes, yığlap tökey kanlar közdin, sözini kulağımğa almadım, saç sakalım köp akardı* gibi çeşitli metafor ve deyişlerin ana unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinde Türkçenin yanında Arap ve Fars dillerinde alınmış *ciger* (32b/8), *ser* “baş, kafa” (45a/8), *pāy* “ayak” (51b/10), *dīde* “göz” (86a/6) gibi kelimeler de bulunmaktadır.

Vücut Salgılarıyla İlgili İsimler

Aynı yapıdaki hücrelerden oluşan bezler *salgı* adı verilen bir sıvı madde üretir. İnsan sağlığının belirtisi olan bu tür sıvıların çeşitli türleri vardır. Bunlar için farklı farklı terimler, kelimeler, kavramlar kullanılır. Bu tür kelimelerin de bir dilin söz varlığında önemli yeri vardır. Örneğin, en eski metinlerden günümüze kadar kullanılagelen *kan, irin, ter, yaş, agı* “göz yaşı” gibi vücut salgılarıyla ilgili kelimeler de Türkçenin söz varlığında yer alan önemli kelimelerdir. *DHK*’de ise vücut salgılarıyla ilgili *kan* (12b/4), *köz yaşı* (63b/11), *yaş* (39b/11) gibi çok az kelime bulunsa da bu kelimeler hikmetlerde yer alan *kan yutmak* “ıstırap çekmek”, *közden kanlar tökmek* “çok büyük bir üzüntü içinde bulunmak”, *bağrını kan kılmak* “kaygılanmak”, *köz yaşı akuzmak* “göz yaşı dökmek”, *yaş ornuna kan akmak* “çok üzüntü çekmek”, *yaşını saçmak* “çok ağlamak” gibi deyimlerde önemli unsur olarak kullanılmıştır.

Hastalık, Sağlık ve Tedaviyle İlgili İsimler

Türkçenin tarihî metinlerinde *sül* [27, 214-s.], *tolgak* [27, 245-s.], *ig* [27, 1057-s.], *çেকেк* [20, I/388], *toga* [20, I/15], *açuw* [29, 2-s.] gibi birçok hastalık adlarıyla birlikte *arkaçak* [20, I/144], *belik* [20, I/385], *sorgu* [20, I/16], *ot* [20, I/35], *otaçı* [16, 250-s.], [27, 144-s.], [20, I/35], *atasagun* [20, I/403], *emçi* [27, 71-s.], [20, III/335], vb. tedavi ve hastalıkla ilgili birçok terimin bulunması Türklerin sağlık, tıp ve eczacılıkla ilgiliengin bilgilerinin olduğunu göstermektedir.

Manevi sağlığa önem veren ve gönülleri tedavi eden hikmetlerde ise hastalık, sağlık ve tedaviyle ilgili *devā* (23b/3), *merhem* (23a/10), *dārū* “ilaç” (83b/7), *hasta* (Far. < hasta) “hasta” (85a/6) gibi bazı alıntı kelimelerle birlikte Eski Türkçeden beri kullanılan aşağıdaki örnekler geçmektedir. *agrı* (60b/6), *em* (32b/7), *yağır* “yara, cerahat” (61a/2), *yara* (63b/10) vb.

Unvan, Rütbe ve Mesleklerle İlgili İsimler

Türkçedeki unvan ve rütbelerin yapısıyla ilgili çalışmalar XX. yüzyılın başlarına dayanır. Özellikle bu çalışmalarda Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerde geçen unvan ve rütbelerin ele alındığı görülür. Bir grup araştırmacı Eski Türkçe yazıtlardaki birçok unvan adlarının yabancı kaynaklı kelimeler olduklarını ileri sürerken bazı araştırmacılar bu kelimelerin Türkçe olması gerektiğini iddia ederek bunları köken bilgisi bakımından incelemiştir [33], [34], [35], [36], [37], [19], [38]. Eski Türkçeden bu yana *kagan, katun, yabgu, beg, kapgan, tarkan, tigin, şad, çabiş, ilteber, irkin, elhan, elçi, бага, buyruk, sü, yezek, çerig, aşçı* vb. unvan ve meslek adları kullanılmıştır. Bu alan Orta Türkçede *çufga* [20, I/424], *yiçi* [20, II/3], *savçı* [28, 28/5], *başçı* [28, 149/8] gibi Türkçe unvan adlarıyla ve Arapça ve Farsça kökenli *melik, padişah, şah, sultan, hükümdar, serbaz, emir* vb. alıntı kelimelerle zenginleşmiştir. Daha sonra Moğolca *cagdavul, karavul, hirevul, kitpevul, cavangar, gacarcı* vb. Moğolca unvan ve meslek adları Türkçenin sözcük varlığında kendi yerini almıştır.

DHK’de alıntı unvan ve meslek adlarıyla ilgili *pād-şāh* (5a/11), *şāh* (35a/9), *sultān* (21b/4), *kādī* (29a/7), *şeyh* (41b/5), *mollā* (29a/7), *hāris* “çiftçi” (58a/3) vb. birkaç alıntı kelime ve *çerig* “asker, ordu” (78a/10), *elçi* (23b/10), *eren* (47a/11), *sorğuçı* “soran, sorucu” (28b/3), *yol başçı* “önder, rehber” (23b/11) vb. Türkçe kökenli birkaç kelime kullanılmıştır.

Sosyal Statü, Durum Bildiren İsimler

Bilge Kağan yazıtında *yalın bodunug tonlug kiltım çığan bodunug bay kiltım* “çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım” (BK D23), *türük bodun āç erti/ ol yıkıg alıp igittim* “Türk halkı aç idi/ O at sürüsünü alıp doyurdum” (BK D38) gibi Türk tarih ve kültür araştırmaları için önemli bilgiler bulunmaktadır. Halkın sosyal durumunu anlatan bu önemli bilgiler, Türkçenin sözcük varlığındaki bazı sosyal statü bildiren kelimeleri içermesi bakımından dil araştırmaları için de değerlidir. Bilge Kağan yazıtından verdiğimiz bu örneklerde geçen *āç, yalın, bay, çığan, tonlug* gibi

kelimelerle birlikte Eski Türkçenin diğer metinlerinde insanların zenginlik ve yoksulluk durumunu bildiren *aşsız*, *bar*, *barmış*, *tonsuz*, *yılsığ*, *yok* gibi birçok kelime kullanılmıştır [27, 401–402-ss.]. Orta Türkçede ise *abiñcu* [34, 49-s.], *edlig*, *puşici*, *kara baş* [27, 69–167-s.], *umduçı* [20, I/125], *yalñuk* [20, III/385], *küñ* [20, II/82], *çirguy* [32, 1673-s.], *açuk* [29, 2-s.], *aktaş* [29, 6-s.], *biy ~ big* [29, 30-s.] gibi birçok kelime karşımıza çıkmaktadır. Bazı değişikliklerle *DHK*'de de karşımıza çıkan bu kelimeler Yesevî'nin düşünce ve bakış açısının simgelerini oluşturur. *aç* (75b/1), *bay* (19b/10), *kul* (25a/10), *uşak* “erkek hizmetçi” (48b/11), *yalañaç* “çıplak” (75b/1) vb.

İş ve Uğraşla İlgili İsimler

Türkler yaşamlarını sürdürmekle birlikte nesil ve soylarını devam ettirmeleri, kurdukları devletlerin gelişmesi için çalışmayı önemli bir vazife olarak kabul etmişlerdir. Vazife kavramı, *iş*, *yumuş* kelimeleriyle karşılanmıştır. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *meşgüliyet*, *meşgale*, *hizmet*, *faaliyet* gibi alıntı kelimeleri sık kullanmasına rağmen *iş*, *yumuş* kelimeleri hiçbir zaman kaybolmamıştır. Türkçenin en eski metinlerinde de görülen bu kelimeler Türkçenin gerek tarihî metinlerinde gerekse çağdaş lehçelerinde (en azından ağızlarda) kullanılmış olduğu görülmektedir [16, 260-s.], [27, 305-s.], [22, 341-s.], [31, 322-s.].

DHK'de de *iş* (65a/10), *küç* (45b/1) kelimeleri meşgüliyet, iş, vazife anlamlarında karşımıza çıkmaktadır.

Bildirişme, İletişim ve Etkileşimle İlgili İsimler

Türkler dil ve sözün iletişim kurmanın bir aracı olmakla beraber insan ve toplumlar arasındaki etkileşimin en önemli unsuru olduğunu eski dönemlerde de anlamıştır. Örneğin, bu konuyla ilgili *sab*, *söz* kelimelerini kullanan eski Türklerin *tabgaç bodun sabı süciğ agısı yımşak ermiş/ süciğ sabın yemşak agınarıp irag bodunug anca yagutir ermiş* “Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşlarla kandırıp uzaklarda yaşayan halkları böylece kendilerine yaklaştırırlarmış” (KT G5), *söziñe yazmayın tedi yanılmayın tidi* “sözüne aldanmayın dedi, kanmayın dedi” (ŞU B5) demesi bundandır. Türkçenin tarihî dönemlerinde iletişim ve etkileşimde *sab*, *söz* kelimeleriyle birlikte *ant*, *bilig*, *igid*, *ötüg*, *kü*, *ötünç* [19, 396–398-s.], *öt* [25, 60-s.], *yargu*, *yarlık* [27, 287-s.], *umdu* [20, I/125], *küsenç* [29, 19-s.] gibi birkaç kelime de kullanılmıştır. Bunlardan birçoğuna *DHK*'de de rastlanmaktadır. *buyruğ* (45b/4), *söz* (88b/11), *tilek* (86b/8), *til* (29b/6) vb. Bununla birlikte Orta Türkçenin diğer metinlerinin söz varlığında yer alan *fermān* (8b/4), *emr* (49b/7), *ārzū* (33a/6) gibi alıntı kelimeler de kullanılmıştır.

Din, Tasavvuf ve İnançla İlgili İsimler

Tarih boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin kültür ve inancına çeşitli dinlerin etkileri söz konusu olmuştur. Türkler, çeşitli kültürlerle etkileşimlerine rağmen orijinal inanç sistemlerini korumayı başarabilmişlerdir [39, 34-s.]. Çeşitli kültür ve inançlarla iç içe kaldığı için Türkçenin söz varlığını da epeyce etkilemiş ve bu dinlere ait terminolojiyi de geliştirmişlerdir. Göktürkler, *but*, *bögü*, *erklig*, *ıduk*, *inenç*, *irk*, *kut*, *Teñri*, *Umay*, *ülüg*, *yükünç* [19, 407-411-s.] vb. inançla ilgili birçok kelime kullanmışlardır. Maniheizm, Budizm gibi dinleri kabul eden Eski Uygur metinlerinde bu kelimelerle birlikte Sanskritçeden alınan *arhant* “aziz”, *açari* “usta, hoca”, *şastir* “Budizm tefsiri”, *lakşan* “güzellik işaretleri”, *nızwanı* “ihtiras, lekelenme (ahlâk)” [40, 217-s.] vb. kelimeler kullanılmıştır. İslam'ı kabul eden Türklerin metinlerinde ise bu alan, daha da zenginleşerek *kadag* [27, 160-s.], *arınçu* [20, I/34], *boşak* [29, 35-s.], *alkış* [22, 68/10], *çalap* [22, 210/9], [41, 296-s.] vb. birçok Türkçe kelime türetmiştir. Bununla birlikte dilimiz Arap ve Fars dillerinden geçen yüzlerce dinî kelime ve terkiple zenginleşmiştir. *DHK*'de Türkçe yazılmış dinî bir eser olarak İslamiyet öncesi kullanılan *uçmak*, *tamug*, *yalavaç* gibi din ve inançla ilgili alıntı kelimelerle birlikte *bir ü bar* “bir ve var olan, Yaratıcı” (26a/9), *ige ~ izi* (< *idi*) “sahip, Rab” (7a/2; 87b/2), *kulluk* (40b/9), *Tañrı* (86a/2), *tamuğ* (25a/6), *uçmağ* (36a/10), *uğan* “kudret sahibi, Tanrı” (19a/8), *yalavaç* (18a/8), *yaratkan* (82a/4), *yazuğ* (81b/6) gibi Türkçe kökenli kelimeler karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında *DHK* Türklerin İslamiyet'e geçiş döneminin en önemli eserlerinden biri olarak *āhîret* (20a/1), *āmīn* (59a/1), *āyet* (29a/5), *behişt* (50a/2), *cennet* (20b/11), *günāh* (26a/11) gibi alıntı kelimeleri içinde barındırmaktadır.

Gökyüzü, Coğrafya, Doğa ve İklimle İlgili İsimler

Bozkır kültürünün temsilcilerinden olan Türklerin yaşam tarzında doğa, gök, yer ve iklim kavramları oldukça önemli olmuştur. Günümüzde kullanılan terimlerle izah edersek Türkler astronomi, astroloji, coğrafya, klimatoloji, biyoloji bilimlerinde çok ilerlemişlerdir. Dünyayı bu şekilde algılayan Türklerin söz varlığında gökyüzü, coğrafya, tabiat, iklimle ilgili *bulut, küneş, yiş* [25, 52-66-ss.], *arku, bulak* [27, 20-s.], *buz*, [27, 133-s.], *akın* [20, I/15], *ayas* [20, I/123], *yafa* [20, III/24], *baku* [20, III/219], *kuy* [20, III/65], *otrug* [20, I/97], *tüpu ~ tepe ~ depe* [20, I/309], [22, 14/8], *dere* [22, 5/4], *ülker* [20, I/95], *alan* [22, 105/5], *çay* [22, 155/8], *deñiz* [22, 3/3], *ada* [29, 2-s.], *şıg ~ çık* “çığ” [29, 253-s.], *yamgır* [29, 309-s.], *yaşın* [20, 314-s.] gibi yüzlerce kelime bulunmaktadır. Bunlardan bazıları İslam prensipleriyle Türk töresi ve anlayışını kaynaştırma çabasına tüm hayatını vakfeden Ahmet Yesevî'nin eserlerinde de *arż* (68a/4), *āsumān* (75a/4), *sema* (68a/4), *sipih* (45a/2), *māh* (33a/8), *şahrā* (33b/9), *yābān* (68b/2), *beyābān* (60a/7), *jāle* (11a/11), *şeb-nem* (2a/1) gibi birçok alıntı kelime, *arığ* “ark” (50a/2), *ay* (30a/6), *çöl* (88b/6), *karangu* (49a/10), *karanguluk* (26a/8), *kök* (41b/1), *kün* (30a/6), *ot* “ateş” (2b/5), *tag* ~ *taş* (66a/4; 42a/7), *yarug* “parlak, aydınlık” (79b/1), *yér* (16a/3), *yél* “rüzgâr” (14a/7) gibi birçok Türkçe kökenli kelime kullanılmıştır.

Yer, Yön, İstikâmet Bildiren İsimler

Köklü bir kültür geçmişi olan Türklerde “yön”, yolculuk için en önemli bilgi değerinde olmakla beraber Türklerin inanç ve düşünce yapısının temelini oluşturan en temel kavramlardan biridir. Hatta Türkler, yön sistemini düşünce yapısına ve inancına göre düzenlenmiştir denilebilir. Dolayısıyla Türklerin eski yazıtlarında *ilgerü, oñ, togu, kün togsık, kirü, ay togsık, kidin, kuz, kisre, kuru, kün batsık, kün ortusu, biri, yırı* [16, 131-188-s.], [19, 323-328-s.] gibi dünyanın yönlerini bildiren birkaç kelime kullanılmıştır. Türkçenin tarihî metinlerinde yukarıda verdiğimiz örnekler dışında yön, yer, istikamet bildiren *orto ~ ortu* [16, 250-s.], [25, 59-s.], *taş* [16, 253-s.], *tapa* [16, 253-s.], *utru* [16, 250-s.], [25, 64-s.], *yan* [16, 258-s.], *yanggak* [27, 283-s.], *altun* [20, I/108], *asra* [16, 258-s.], [20, I/126], *aşak* [20, I/66], *taşkaru* [29, 265-s.], *üz* [29, 299-s.], *yarı* [29, 313-s.] gibi birçok kelimenin kullanıldığı da görülmektedir. İkinci aşamada bulunan kelimelerin bir takımı *DHK*'de de karşımıza çıkmaktadır. *ald* “ön, arka karşıtı” (77a/7), *ara* (43b/1), *arğa* (88b/10), *art* (19a/1), *ast* “alt, aşağı” (2b/5), *baş* “başlangıç noktası” (76a/3), *iç* (9a/3), *içre* “içinde” (1a/10), *iley* “ön, karşı” (53a/10), *karşu* (18a/6), *kaş* “ön, huzur, yan” (56a/4), *oñ* “sağ, sağ taraf” (66a/3), *orun* “yer, mevki” (19b/8; 51b/1), *sarı* “yön, taraf” (69b/2), *sol* (66a/3), *taş* “dış, iç karşıtı” (20b/4), *tegre* “etraf, çevre” (32b/2), *toğrı* “doğru, düzgün” (85b/8), *üst* (2b/8), *üzre* “üzerinde” (50b/5) vb.

Gösterme, İşaret ve Belirsizlik Bildiren Kelimeler

Türkçede şahıs, işaret, belgisizlik vb. bildiren isimlerin yerlerini tutan kelimelerle de çokça karşılaşmaktadır. Küçük ses ve şekil değişikliklerine uğramasına rağmen anlam ve kullanım bakımından Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde değişmeyen bu kelimeler, *DHK*'de de aynı kullanımlarla karşımıza çıkmaktadır. *aña* “ona” (14b/6), *alar* “onlar, şunlar” (75b/7), *anda* “orada; o zaman” (28a/2), *andın* “ondan, oradan” (6a/9), *anı* “onu” (50b/10), *anıñ* “onun” (77a/9), *barça* “bütün, hep” (17b/3), *barı* “hepsi” (64b/8), *birbiri* (5a/7), *biz* (9b/9), *bu* (1a/3), *bul* (72a/4), *maña* “bana” (33a/3), *mene* “işte, işte bu” (3b/9), *mên* (33b/1), *munda* “burada” (51b/1), *muni* “bunu” (57b/8), *nime* “ne” (74b/10), *ol* (16b/2), *onda* “oda” (56a/7), *onu* “onu” (68b/2), *oşal* “işte, o” (3b/10), *oşı* “şu” (28b/4), *öz* (47b/9), *özge* (44b/6), *saña* (6a/3), *sên* (4a/1), *siz* (2a/10), *şol* “şu” (19a/8), *tégme* “her, herbir” (65a/8), *uşbu* “işte bu” (32b/4) vb. Bu kelimelerin yerine kullanıldıkları adla olan ilişkileri metindeki kullanımlarından anlaşılmaktadır. Böylece bu kelimelerin somut bir anlam kazandıkları görülmektedir.

Soru Anlamını Bildiren İsimler

Antik Yunan filozofları ve Kutadgu Bilig başta olmak üzere Türk edebiyatının önemli şahsiyetlerinin eserlerinde soru sorma en önemli sanatlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Edebiyatta *istifham sanatı* terimiyle karşılanan bu sanat türünde insanlara doğru yolu göstermenin ve yazarın sevgi, sevinç, kin, kıskanç, nefret gibi çeşitli duygularını ifade etmenin bir yöntemi

olduğu bilinmektedir. Tonlama aracılığıyla, ek ve kelimelerin yardımıyla yapılan bu sanat türü *DHK*'de de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla *DHK*'de de *otuz tokuz yaşka kirdim* 'ömrüm ötti/ yığlamay mu öler vaktım yakın yetti (9b/10), *hakk sözni añlamağan tevbe kılıp yığlamağan/ tã'at kırın bağlamağan mën dek günāh-kār bar mu hīç* (34b/5), *ümmet bolsañ eştip yerge kirmes mü sën/ mustafāğa cāniñ fidā kılmaz mu sën* (17b/8) vb. örneklerde olduğu gibi şair kendi ifadesini pekiştirmek için {mU} soru ekini ve *kaçan* "ne zaman" (50a/11), *ķanda* "nerede" (40b/9), *ķanday* "nasıl" (41b/7), *ķayda* "nereye; nerede" (26a/11), *ķaydın* "nereden" (64b/2), *ķaysı* "hangi, hangisi" (68b/10), *ķayu* "hangi, hangisi" (38a/4), *ķim* (58b/4), *ne* (5a/10), *neçe* "ne kadar, kaç" (49b/3), *neçük* "nasıl" (26b/2) gibi bazı soru bildiren kelimeler kullanılmıştır. Bu kelimelerin geçtiği örneklerde şairin sorusunun karşılığında herhangi bir cevap almayı beklemekten ziyade şiirin akıcılığını sağlama, duygu ve düşüncelerini ortaya koyma maksadı açık bir şekilde görülmektedir.

Yiyecek, İçeceklerle İlgili İsimler

Türklerin mutfak kültürüyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bahaeddin Ögel, bu konuyu *Türk Kültürüne Giriş* adlı dokuz ciltlik eserinin 4. cildinde geniş ölçüde ele alarak Türklerle aynı coğrafyada yaşamış göçebe halkların mutfak kültürünü her yönüyle irdelemiştir [30]. Ögel'in belirttiği gibi, Uygurların yeme içme eylemini *yegü içkü* kavramıyla ifade etmişlerdir [30, 281-s.]. Türkler özellikle et ve süt ağırlıklı yemeklerle beslenirlerdi. Bunun yanında tahıl ürünlerinden yapılan yiyecekleri, çeşitli bitkisel ürünlerden içkiler ve boza gibi içecekler de üretmişlerdir. Günümüz Türk lehçelerinde kullanılmakta olan yiyecek ve içecek adlarının tümünü vermek imkânsızdır. Ancak Eski Türkçeden beri kullanılagelen *aş*, *su*, *kımız*, *bal*, *süt*, *ayran*, *et*, *yoğurt*, *süzme*, *azuk* gibi yiyecek içecek adları Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde bulunmaktadır. *DHK*'de geçen Türkçe kökenli yiyecek ve içecek adlarının oldukça sınırlı olmasına rağmen *bal* (16a/11; 56a/1), *kımız* (32a/9) gibi kelimelerin geçmesi eserin yazıldığı coğrafya, saha ve Türk kültürüyle ilgili bazı ipuçlarını verebilmektedir. Bununla birlikte eserde *biryān* "kebab, püryan" (10a/11), *asel* "bal" (53b/2), *ta'ām* "yemek" (79b/4), *ķand* "şeker" (53b/2), *ķebāb* (67b/6), *ķarāb* (36b/7) gibi birkaç alıntı kelime kullanılmıştır.

Giyim Kuşam, Kılık Kıyafetle İlgili İsimler

Bozkır kültürünü ve konargöçer yaşamı benimseyen Türkler yetiştirdikleri ve avladıkları hayvanların deri ve yünlerinden yararlanarak iklim ve yaşam tarzına uygun kıyafetler yapmışlardır. Daha sonra medeniyetin gelişmesi ve yerleşik hayata geçilmesiyle beraber pamuk, ipek, keten ve yünden dokunmuş giyim kuşamlar yaygınlaşmaya başlamıştır [30, 159–169-ss.], [43, 56–57-ss.], [38, 239-s.], [43, 40–41-ss.]. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden çeşitli bölgelerde yaşayan Oğuz, Karluk, Çiğil, Kıpçak, Yağma, Kençek ve Uğrak gibi Türk kavimlerinin de kendilerine özgü kıyafetlerinin olduğu anlaşılmaktadır [44, 510-s.].

En eski metinlerimizde *ütüg ~ ütük*, *yigne* [27, 274–296-s.], [20, I/68] [20, II/3] gibi araç gereç adlarının geçmesi de Türklerin kılık kıyafete oldukça önem verdiğini göstermektedir. Kaynaklara göre giyim kuşam kültürünü geliştirebilen Türklerin giysi tarzları yabancıları da etkileyebilmiştir. Bununla birlikte tarihî metinlerde Türkçenin giyim kuşam adlarının zengin olduğu görülmektedir. Bunlardan *üm* [27, 272], [20, I/38], *çaruk* [20, I/318], *börk* [20, I/349], *izlik* [20, I/104], *yalma* [20, III/34], *yaptaç* [20, III/38], *çuka* [22, 65/9], *etük ~ edük* [22, 226/6], *köñlek* [22, 93/9] gibi giyim kuşam adları sadece bazılarıdır. Günümüze dek kullanılagelen Türk giyim kuşam kültürünün izleri *DHK*'de de fark edilmektedir. Özellikle *börk* "börk, bir tür başlık" (29a/6), *ton* "giysi" (41a/11), *yaķa* (3a/6), *etek* (87b/4) vb. gibi kelimelerin *DHK*'de karşımıza çıkması bu fikrimizi doğrulamaktadır. Bununlarla beraber hikmetlerde Arapça ve Farsça ödünçlemelerden *hīl'at* (17a/8), *kefen* (41a/10), *hulle* "cennet elbisesi" (41a/11) gibi birkaç giyim kuşam adı kullanılmıştır. *DHK*'de geçen bu giyim kuşam adları *börkini yere koymak*, *tevbe tonın kıymak*, *yaķa tutmak*, *hulle tonın seçmek* gibi deyimler ile aforizmaların içerisinde önemli unsur olarak yer almaktadır.

Araç Gereç, Silah, Teçhizatla İlgili İsimler

Türkler, hayvancılığın yanında avcılık, madencilik ve tarım gibi çeşitli işlerle uğraşmışlardır. Bununla birlikte Türkler tarihe savaşçı bir millet olarak geçmiştir. Kazılar neticesinde kurganlardan gün yüzüne çıkarılan giyim kuşam, takı, eşya, silah, kapkacak gibi çeşitli araç gereçler bunun kanıtıdır. Türkçenin çeşitli dönemlerinde yazılan metinlere baktığımızda da *kamıç*, *kidiz*, *köbürge*, *küzñü*, *kılıç* [16, 245–249-ss.], *tegirmen* [27, 23-s.], *baldu* [20, I/14], *çekük* [20, II/207], *tor* [20, III/39], *ütük* (20, I/68), *yigne* [20, II/3], *beki* [29, 27-s.], *bıçak* [29, 29-s.], *bışkı* [29, 30-s.] gibi araç gereç adlarının kullanıldığı görülmektedir. Türklerin bu sanatlarla ilgili işlerinin ipuçlarını, *DHK*'de geçen *kamçı* (23b/9), *yarağ* “silah, teçhizat” (31b/7) kelimelerinden de görmek mümkündür. Bununla birlikte Arap ve Fars kökenli *cām* “kadeh, cam” (54b/8), *būte* “kuyumcuların altın ve gümüş erittikleri kap, pota” (53a/6), *peymāne* “büyük kadeh” (9b/11), *defter* (83a/5), *aşā* (33b/7), *hancer* (9a/11), *şimşir* “kılıç” (15b/1) vb. araç adları da geçmektedir.

Mevsim, Dönem ve Zamanla İlgili İsimler

Etnolojik çalışmalarda Türklerin otların renk değiştirmesine bağlı zamanı belirledikleri kaydedilmiştir. Bununla birlikte Orta Asya göçebeleri arasında ekonomik döngülerin değişimiyle hesaplanan mevsimlik bir takvim olduğu bilinmektedir. Eski Türk abidelerinde de Türklerin zamanı hesaplamasının çeşitli sistemlerini kullandıkları anlaşılmaktadır [45, 247-s.]. Bunlardan biri yazıtlarda da geçen ve günümüze kadar kullanılmakta olan “on iki hayvanlı Türk takvimi”dir. Bununla birlikte *yıl*, *ay*, *kış*, *yay*, *yaz*, *küz*, *ugur*, *ödüş*, *tün*, *küntüz* [16, 239-259-ss.], *bödke* [17, 134-s.], *erte* [46, 97-s.], *kün* [47, 62-s.], *tañ* [47, 66-s.], *öd* [16, 251-s.], [28, 121/5], *bükün* [27, 56-s.], *kit* [27, 112-s.], *yarın* [16, 259-s.], [27, 287-s.], *uza* [20, I/88], *arkun* [20, I/108] vb. kelimelerin kullanılması da Türklerin her bir zaman dilimini değerlendirdiğini göstermektedir. Eski Türkçeden günümüze dek kullanılagelen bu kelimelerin bazıları *DHK*'de de karşımıza çıkmaktadır. *ağşam* < T. + Far. (77b/10), *ay* (58a/9), *kéçe* “gece, akşam” (2b/4), *kün* (43b/3), *kündüz* (50b/2), *tün* “gece” (1b/10), *yaz* (67b/7), *yıl* (49b/3), *kış* (14b/11), *tañ* (70a/6), *yıllık* (49a/7), *erte* (56a/1), *imdi* (31b/7), *kayta* “tekrar, yeniden” (42b/6), *kez* (16b/11), *andın soñra* (1a/7), *burun* “önde, önceki, ilk” (15b/5), *burunğı* “önde, önceki, ilk” (45a/3), *soñ* “son, nihayet” (42b/10) vb.

Hikmetlerde tespit ettiğimiz zaman bildiren bu sözcüklerin çoğunlukla “Allah’ı sürekli anmak”, “hiçbir zaman Allah’a ibadet etmeyi unutmamak” gibi çeşitli görüşleri ifade etmede kullanıldıkları görülmektedir. Bu yüzden birçok yerde “sürekli”, “devamlılık” anlamını pekiştirmek için bu kelimelerle kurulan *kış yaz, tün küni, kéçe kündüz* gibi ikilemeler kullanılmıştır. Bununla birlikte hikmetlerde *burun, soñ* edatlarıyla kurulan *ölmes burun* ve *ölgendin soñ* vb. kelime grupları da İslam anlayışıyla örtüşen Yesevî'nin en temel düşüncelerini anlatmada önemli rol oynamaktadır.

Bitkilerle İlgili İsimler

Aşkabad yakınlarında bulunan Orta Asya'nın en eski kültürü olma vasfını taşıyan Anau'da güneşte kurutulmuş hububat tanelerinin bulunması Türklerin yerleşik ve ziraatçı bir kültüre sahip olduğunu göstermiştir [48, 21-s.]. Bitki adlarının Türkçenin söz varlığındaki yerini vurgulayan Ali Akar ise “Dilimizde bazı kelimeler vardır ki milletimizin yaşadığı yerleri, buralardaki bitki örtüsünü, meyveleri, sebzeleri hep kelimelerden çıkarırız. Türklerin yaşadıkları coğrafyada eskiden beri elma, erik, buğday, darı, arpa hep vardı. Çünkü bu kelimeler bilinen tarihten beri Türkçede kullanılmaktadır” [31, 125-s.] diye izah etmektedir. Aslında Türkler için bitki besin maddesi olmakla beraber ev, barınak, araç gereç yapmada, tedavi etmede kullanılan önemli bir kaynaktır. Dolayısıyla Türkçe bitki adları bakımından çok zengin bir dildir. Tarihî metinlere baktığımızda da buna tanık olabilmek mümkündür. Örneğin, *buğday*, *burçak*, *öyür*, *tögü*, *tuturkan*, *yasımuk*, *tarıg*, *kamgak*, *erük*, *tülüg*, *yorınça* ~ *yorınça* [27, 51-303], [20, III/375], *aluç* [20, I/122], *arpa* [20, I/123], *arpagan* [20, I/140], *awya* “ayva” [20, I/114], *uç* [20, I/35], *yagak* [20, I/90], *yag ügürü* [20, I/54], *tarıg* ~ *tarı* [29, 263-s.], *künder* [29, 168-s.] gibi bitki adları bunlardan bazılarıdır.

DHK'de ise bitkiyle ilgili sadece *çiy* “kamış, saz; kamıştan yapılan araç” (33b/7), *saman* (61b/6) kelimeleri kullanılmıştır.

Av, Hayvanlarla İlgili İsimler

Türkler tarih boyunca hayvanlarla iç içe yaşamışlardır. Hayvan her zaman Türkler için ekonomik bir değer ifade etmiştir. Bunun neticesinde Türklerin hayatının her alanında hayvanlarla ilgili unsurlara rastlamak mümkündür. Eski Türk yurtlarında yapılan kazılar sonucunda bulunan araç gereçlerdeki kartal, at, kurt, kaplan, geyik gibi hayvan motifleri de en eski dönemlerden beri hayvancılık ve avcılığa çok önem verildiğini göstermektedir [49, 1-s.], [50, 79-s.]. Aynı şekilde hayvancılık ve avcılık Türklerin kültür, sanat ve inancını etkilediği gibi dillerine de doğrudan doğruya yansımıştır. Hatta Türkçenin söz varlığındaki hayvanlarla ilgili kelime, deyim, atasözü ve kavramların sayısının fazlalığı ve çeşitliliği Türkçeyi dünyadaki yüzlerce dilden ayıran özelliklerden biri olarak karşımıza çıkar. Bunlardan *at*, *bi*, *tebe*, *koñ* [16, 248-s.], *bars* [18, 51-s.], *kumursga* [27, 57-s.], *alavan* [20, I/140], *arzu* [20, I/27], *ayıg ~ adıg* [27, 4-d-s.], [20, I/84], [20, I/63], *çekürge* [20, I/490], *kugu* [20, III/225], *kutuz* [20, I/365], *talwir* [20, II/173], *teke* [20, III/102], *torum* [20, I/396], *ud* [20, I/45], *keyik ~ kedik* [20, I/228], [23, 712-s.], *çıpun ~ çibun*, *böri* [32, 449-s.], *eçki*, *kozi*, *yanga* [27, 68-283-ss.], *böv* [29, 36-s.], *böy ~ böyi* [29, 36-s.], *şıpşık* [29, 253-s.], *taguk* [29, 258-s.] vb. hayvan adları sadece bir bölümünü oluşturmaktadır. Aynı şekilde *DHK*'de de birkaç hayvan adı ve hayvanla ilgili bazı kelimeler karşımıza çıkmaktadır. *bota* “deve yavrusu” (31a/5), *çıyan* (45a/5), *eşek* (29b/2), *it* (12b/5), *koy* (32b/7), *kuş* (70b/10), *şunkar* “sungur, akdoğan” (76a/7), *tëve* (33a/1), *yılan* (61b/11), *kanat* (39b/7), *kıl* (10b/1) vb. Bu kelimelerle kurulan metaforik anlatımlar eserin üslubunu daha da etkileyici kılmıştır.

Maden, Doğal Kaynaklarla İlgili İsimler

Arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırmalar sonucunda, Türklerin en eski çağlarda bile hayvancılık ve avcılıkla birlikte madencilikte de çok ileri gittiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla dericilik, dokumacılık gibi el sanatlarına paralel maden ve doğal kaynaklardan yararlanarak çeşitli araç gereç yaptıkları bilinmektedir. Kazılarda bulunan kılıç, mızrak, kapkacak vb. araç gereçlerden hareketle Türklerin taş, ağaç gibi esas kaynaklarla beraber altın, gümüş, demir, tunç, bakır, çelik, bronz vb. madenleri usta bir şekilde işleyebildiğine tanık olabiliriz. Eski çağlarda başlayan bu maden sanatını Türkler asırlar boyunca sürdürmüş hatta gittiği her yerde bu sanatı geliştirmeyi unutmamıştır [50, 79-s.], [51, 107–108-ss.]. Dolayısıyla günümüzde Türkçedeki maden ve madencilikle ilgili *bakır* [16, 239-s.], *kömür* [20, I/506], *tuç* [20, II/353], *yincü* [20, I/34], *berezeh* [29, 28-s.], *som* [29, 239-s.] gibi birçok kelime çok eskilere dayanmaktadır. *DHK*'de de *altun* (43b/1), *taş* (48b/10), *kum* (60a/7), *kül* (2b/9), *kümüş* (43b/1), *tofrağ* (40a/10), *tuz* (21b/3), *otun* (50b/9) gibi Türkçenin söz varlığında yer alan esas maden adlarıyla birlikte *yākūt* (70a/10), *gevher* (52b/4), *dürr* (55a/5) gibi alıntı kelimeler de karşımıza çıkmaktadır. Bu tür kelimeler de Türk kültürünün değerlerini göstermekle beraber şairin bazı duygularını ifade etmede önemli rol oynamaktadır. Bununla birlikte maden ve doğal kaynaklarla ilgili kelimelerin geçtiği *günāhum sanını aytsam beyābān kumlarıdın köp, kül dek fenā boldum, tofrağ bolsam, otun kılıp küydürdiler* gibi kullanımlar eserin sanat gücünü artırmıştır.

Miktar, Hacim, Ölçü, Oran Bildiren İsimler

Eski Türkçede ölçü birimleriyle ilgili sabit bir kelimenin olmadığı görülmektedir. Eski Türkçede uzunluk, genişlik, ağırlık, ücret ölçüleri *at orukı* “bir at geçebilecek genişlikte” [47, 24-s.], *süñüg batımı* “bir mızrak boyu uzunluk” (KT D 35) vb. sözlerde olduğu gibi eşya ve organ adlarıyla karşılaştırma yollarıyla karşılanmıştır. Bununla birlikte uzunluk ölçüsünde *adak*, *mañ*, *kol*, *erñek*, *çigin*, *kulaç*, *kariş*, *tiz* vb. organ adlarından yararlanılmıştır [52, 1413–1414-ss.]. Orta Türkçede ise *yügürüm* [20, III/47], *turum* [20, I/396], *oktam* “bir ok atımı” [20, I/107], *tutam* [29, 285-s.], *atım* [29, 15-s.], *salkım* [29, 225-s.], vb. çeşitli ölçü birimleri türetilmiştir. Türkçede sabit olmayan uzunluk, yükseklik, ağırlık ve genişlik bildiren *ırak* [16, 244-s.], *alkıg* [27, 11-s.], *yenig* [20, III/92], *yinçge* [20, III/380], *arşun* [22, 202/103], *kalaba* [22, 65/8] vb. birçok kelime bulunmaktadır. Günümüz Türk lehçelerinde bazı ses değişimleriyle kullanılmakta olan bu kelimelerin bazıları *DHK*'de de karşımıza çıkmaktadır. *ağır* (18b/11), *artuk* “fazla, çok” (37b/11), *az* (22a/3), *bir neçe* “birkaç” (49b/3), *büçük ~ büçik* “buçuk” (1b/3; 72a/5), *kıyan* “uzak, ücra yer” (45a/3), *köp* “çok, fazla” (3a/10), *pul ~ ful* “eskiden kullanılan düşük değerli bir para birimi” (1b/3;

72a/5), *san* “sayı” (60a/7), *sansız* “bol, sayısız” (31b/6), *tüpsiz* “dipsiz, çok derin” (50a/3), *uzun* (6/6), *yaqın* (43b/6), *yalğuz* (87b/7), *yıraқ ~ yırağ* “ıraq” (46a/9), *yük* “yük, ağırlık” (25a/9) vb.

Bu kelimeler de hikmetlerde şairin duygularını metaforik anlatımlarla izah etmede özel bir önem teşkil etmektedirler.

İnsanın Karakterini Tanımlayan, Betimleyen İsimler

İnsan karakteri, birçok bilim dalını ilgilendiren ve yıllardır tartışılan konulardan biridir. Yaygın olan görüşe göre insan karakterinin çeşitli tipleri vardır. Bu tipler dil unsurlarının imkânlarıyla türetilmiş çeşitli kelimelerle tanımlanır. Türkçenin tarihî metinlerinde de *edgü* [16, 242-s.], *kürlüg* [16, 249-s.], *teblig* [16, 253-s.], *üz, yabız* [16, 257-s.], *köni* [19, 254-s.], *amal* [27, 13-s.], *aluk* [20, I/67], *tölek* [20, I/387], *yalga* [20, III/33], *odug ~ odag* [32, 408-s.], *inga* [32, 1672-s.], *alçı* [32, 2327-s.], *abru* [29, 1-s.], *ağı* [29, 3-s.], *bölük* [29, 36-s.] vb. birçok kişilik tipini bildiren kelime kullanılmıştır. *DHK*'de de insan karakteriyle ilgili birkaç kelime karşımıza çıkmaktadır. Bu tür kelimelerin çoğu Yaratıcı'ya yakın olmak için nasıl bir insan olması ve hangi karakterlere sahip olunması gerektiğini nasihat etmek için dile getirildiği görülür. *esiz ~ essiz* “bilinçsiz, akılsız” (3a/2; 61a/6), *içsiz* “cahil” (33a/4), *korқақ* (33a/4), *köñülsiz* “isteksiz” (33a/5), *kulaklık* “kulaklı; zeki” (53b/3), *minlik* “benlik, gurur” (40b/3), *minminlik* “kibirlik; bencillik” (48b/10), *uluğ ~ uluk* “ulu, büyük” (25a/4), *uyatsız* “utanmaz” (60b/8), *yalğançı* “yalancı, sahte” (66a/10), *yaman* “kötü, fena” (72b/9), *yolsız* “bir tarikatte olmayan” (36b/5) vb.

Duygu, Sezgi, Ruh Hâlleriyle İlgili İsimler

Çeşitli bilim dallarının konusu olan duygu, his, tesir, şefkat, sevgi, aşk, istek, arzu, heves, meyil, nefret ve kıskanma insanın sahip olduğu en önemli özelliklerdendir. Bu konuyla dilbilgisi doğrudan ilgilenmese de duygu, sezgi ve ruh hâllerinin dildeki tanımı, kelime bilgisinin incelediği konulardan biridir. Duygu, sezgi ve ruh hâllerini bildiren kelimelerin dilbilgisindeki karşılığı soyut kavramlardır. Eski Türkçedeki soyut kelimelerle ilgili “ileri ögeler” terimini kullanan Doğan Aksan *Türkçenin Sözcük Varlığı* adlı çalışmasında Eski Türkçede geçen *anyıg, armakçı, başlıg, buñ, köñül, kut, öd, ötüg, tengri, törü, tüz, yablak, yazuk* gibi birçok kelimeyi listelemiştir [53, 87-s.]. Aslında bir dilde kullanılan soyut kelimelerin sayısının fazla olması dikkat çekilmesi gereken bir husustur. Çünkü “Dil, önce somut olan nesne ve hareketleri adlandırır, sonra geliştikçe soyut kavram alanı oluşturmaya başlar. Bu bakımdan dillerin gelişmişlik ölçütlerinden biri de soyut söz varlığıdır. Köktürk yazıtlarında çok sayıda soyut durum ve kavramı karşılayan sözcük yer almaktadır” [54, 90-s.]. Bu durumda Türkçedeki soyut kelimeleri incelemek özel bir çalışmayı gerektiren bir konudur. Ana teması Allah ve Peygamber sevgisi, insanlara sevgiyi, dürüstlüğü, hoşgörüyü, paylaşmayı anlatmayı amaç edinmiş *DHK*'de soyut kavramların sıkça kullanıldığı görülmektedir. *açığ (< aççığ)* “acı, üzüntü verici” (82b/2), *ağrı* (60b/6), *êrk* (29a/10), *kağı* (45b/10), *kaı* “kaygı” (35a/10), *köñül* (1b/6), *muñluğ* “tasalı” (25b/10), *yaşlık* “yaşla dolmuş, yaşlı” (9a/10) vb.

Nesnenin Özellik, Nitelik ve Durumunu Bildiren İsimler

Nesnenin fiziksel ve nitelik özelliklerini inceleyen çeşitli bilim dalları vardır. Dilbilgisi ise nesnelerin özellik ve niteliklerinin dildeki karşılıklarını inceler. Nesnenin özelliklerinin dildeki karşılığı sadece kelimelerle değil bazen kelime gruplarıyla, bazen de deyimlerle sağlanır. Bu yüzden bu tip unsurlar bir insanın veya bir metnin söz varlığında ayrı bir yer tutmaktadır. *DHK*'de de nesnelerin özellik, nitelik ve durumunu bildiren kelimelerin sayısı diğer gruplara göre daha fazladır. *arığ* “arı, sâf” (72a/6), *çürük* (41a/10), *ıssıg* “sıcak” (61b/1), *egri* (24a/3), *kaıtıg ~ kaıtık* “şiddetli, sert, sağlam” (46b/5), *kette* (< kete) “koca, büyük, ulu” (33b/8), *kövek* “içi boş, kovuk; gayesiz” (33a/4), *kuruk* “kuru; boş” (57b/9), *sınuğ* (1b/6), *tar* (28b/2), *tatlıg* (16a/11), *tık* “dik, dümdüz” (28b/2), *tüz* “düz, doğru” (66b/7), *çın* “doğru, gerçek” (6b/7), *yalğan* (16b/3), *yağşı* (45a/8), *toқuқluқ* “dokunmuş” (70a/10), *türlüg* (34b/2).

Tespit ettiğimiz bu örneklerden anlaşılacağı gibi nesnenin özellik, nitelik ve durumunu bildiren kelimeler hikmetlerin söz varlığını oluşturan önemli parçaları olmakla beraber, Yesevi'nin bazı düüncelerini anlatmada ve bazı duygularını tasvir etmede önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Renk Adları

Bir dildeki temel kavram alanlarından biri de renklerdir. Renk adları, toplumların içinde yaşadıkları coğrafyayı görsel algı olarak değerlendirmektedir. Bu bakımdan dildeki en esaslı kavram alanlarından birini de renk adları oluşturur [31, 310-s.]. Türkçede *ak, kara, yeşil ~ yeşil, kök, kızıl, sarı, al, ala* gibi temel renk adları vardır. Bunun yanında tarihî metinlerde *boz* [25, 52-s.], *kökşin* [20, I/437], *konur ~ koñur* [29, 153-s.], *yagız* [29, 306-s.], *alaca* [22, 38/3], *çal* [22, 61/8] vb. renk adlarıyla karşılaşılmaktadır. *DHK*'de belirttiğimiz gibi *afağ* “apak, bembeyaz” (2a/3), *ağ* (27b/1), *qara* (61a/10), *sarı* (20a/11), *yaşıl* (70a/9), *kızıl* (61b/6) vb. Türkçenin esas renk adlarıyla birlikte *zerd* “sarı” (22b/1), *surh* “kırmızı” (54a/3) gibi yabancı kökenli renk adları kullanılmıştır.

Sayı Adları

İnsanların gündelik hayatta oldukça çok kullandıkları dil unsurlarından biri sayı adlarıdır. Sayı adları bir dilin söz varlığını oluşturan önemli unsur olmakla beraber birçok akraba dillerin akrabalığını gösteren dilsel belirtilerinden biridir. Türk lehçelerindeki sayı adlarının (bazı ses değişimleri dışında) aynı olması bu görüşümüzün doğru olduğunu ispatlamaktadır. Tabiki Eski Türkçede sayı sisteminin bazı paradigmalarının günümüz lehçelerdeki kullanımlarından biraz farkı vardır. *eki yegirmi* “12”, *üç yegirmi* “13”, *bir otuz* “21”, *biş otuz* “25”, *tört kırk* “34”, *sekiz elig* “48”, *üç altmış* “53”, *yiti yitmiş* “67”, *bir sekiz on* “71”, *sekiz tokuz on* “88” vb. [55, 77-s.]. Buna göre günümüzdeki sıra sayı kullanımı Karahanlı Türkçesinden itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır.

DHK'nin de söz varlığının büyük bir kısmını sayı adları oluşturmaktadır. *bir* “ (63a/4), *eki* (43b/9), *üç* (47a/3), *tört* (75b/6), *yėti* (12a/2), *sékiz* (75b/9), *tokuz* (47a/3), *on yėti* (76a/5), *on sékiz* (78b/1), *yégirme altı* (7a/4), *yégirme yėti* (7a/8), *yégirme sekiz* (7b/1), *otuz* (7b/5), *otuz bir* (8a/10), *otuz eki* (8b/4), *otuz üç* (8b/8), *otuz dört* (8b/12), *otuz beş* (9a/4), *otuz altı* (9a/8), *otuz yėti* (9b/1), *otuz sékiz* (9b/5), *otuz tokuz* (9b/9), *kırk* (11b/3), *kırk bir* (11a/1), *élig* “elli” (12b/3), *élig bir* (13a/5), *altmış* (14b/8; 79b/4), *altmış üç* (1b/5; 15a/9), *yüz* (27a/7), *yüz yégirme beş* (16a/7), *üç yüz* (4a/3), *miñ* (42a/9), *miñ bir* (52b/11), *otuz üç miñ* (77a/4), *on sekiz miñ* (53a/1), *élig miñ* (51a/6), *yétmiş miñ* (51a/8) vb.

Hikmetlerde kullanılan sayı adlarının çoğu Ahmet Yesevî'nin altmış üçe kadar olan hayatını betimleyen Yaşname'de geçmektedir. Bununla birlikte *DHK*'de Eski Türkçede benzer örnekleri karşılayan sayı sistemi de kullanılmıştır. Örneğin Eski Türkçede otuzdan yukarı sayılarda *artukı* kelimesini eklerlerdi. Bunu *otuz artukı bir yaşımam karluk bodun...* “otuz bir yaşımamda Karluk halkı”, *men otuz artukı üç yaşımam* “ben otuz üç yaşımamda” vb. [56, 750-s.], [7, 61–63-ss.]. Eski Uygurcada ise otuz, doksan gibi değişik sayılar arasına *artukı* kelimesi getirilmiştir. *Tokuz on artukı beş* “doksan beş”, *otuz artukı üç* “otuz üç” vb. [46, 185-s.]. *DHK*'de de *yirmi dokuz* ifadesi Farsçadan alıntı olan *kem* “eksik, noksan” kelimesi aracılığıyla yapılmıştır: *bir kem otuz yaşımam yétim hâlim harâb* (7b/5). Bununla birlikte bazı sayılar azımsama, bazı sayılar ise fazlalığı, çokluğu bildirmek için kullanılmıştır. Buna paralel olarak sayı adları, İslam ve tasavvufu ilgili *on sekiz miñ âlem*, *otuz üç miñ şahâbe* gibi sözlerde geçmektedir.

Sonuç

Edebî eserlerin söz varlığı, bir milletin geleneğinden, kültüründen, dünyayı okuma biçiminden, yaşam tarzından, bütün manevi değerlerinden ve tarihinden haber verir. Bu yüzden de edebî eserler bir dilin söz varlığını gösteren en önemli kaynaklardır. Örneğin Eski Türkçenin hem somut hem de soyut kelimeler bakımından zengin bir dil olduğunu Köktürk yazıtlarından görebildiğimiz gibi *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakayık* başta olmak üzere Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak, Anadolu vb. çeşitli sahalarda kaleme alınan eserlerin sayesinde Orta Türkçenin söz varlığından söz edebilmek mümkündür. Bunun gibi *Divân-ı Hikmet* de Ahmed Yesevî'nin bakış açısını, fikirlerini tanıtmakla beraber Orta Türkçenin söz varlığını, söz varlığının sayesinde Ahmed Yesevî'nin yaşadığı dönemin sosyal ve kültürel şartlarını, Türk kültürünün derin izlerini, kimliğini, duygu dünyasını tanımamızı sağlamaktadır.

İncelediğimiz *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasında toplam bin sekiz yüzden fazla kelime bulunmaktadır. Metnin, didaktik bir içeriğe sahip eser olmasından dolayı din ve tasavvufla ilgili Arapça ve Farsça kelime ve terkipler fazlasıyla göze çarpar. Fakat kelime sıklığı bakımından eserde Türkçenin üstün olduğu görülmektedir. Yani eserde toplam 775 Türkçe ve çeşitli yapım ekleriyle genişletilmiş birçok alıntı kelime bulunmaktadır.

Eserde Türklerin yaşam koşullarını gösteren çeşitli alanlarla ilgili Türkçe kelimeler karşımıza çıkmaktadır. Özellikle organ, akraba, din, unvan, sosyal statü, hayvan, av, hayvancılık, coğrafya, giyim kuşam, yiyecek içecekler, doğa, iklim, maden, yaşam evreleri vb. kavramlarla ilgili kelimelerin sık sık karşımıza çıkması dikkat çekicidir.

Bunun yanında çalışmamızda ayrı ayrı ele aldığımız gibi sayı adları (57), gösterme, işaret, belirsizlik bildiren isimler (33), beden, organ, dokularla ilgili isimler (22), yer, yön, istikamet bildiren isimler (21), mevsim, dönem, zamanla ilgili isimler (19), nesnenin özellik, nitelik ve durumunu bildiren isimler (19), miktar, hacim, ölçü, oran bildiren isimler (16), insanı karakterini tanımlayan, betimeleyen isimler (13) gökyüzü, coğrafya, tabiat, iklimle ilgili isimler (12), av, hayvanla ilgili isimler (11), din, tasavvuf, inançla ilgili isimler (11), soru anlamını bildiren isimler (10), aile ve akrabalıkla ilgili isimler (10), maden, doğal kaynaklarla ilgili isimler (8), duygu, sezgi, ruh hâlleriyle ilgili isimler (8), renk adları (6), yaşam evreleriyle ilgili isimler (5), sosyal statü, durum bildiren isimler (5), unvan ve mesleklerle ilgili isimler (5), insan ve bireylerle ilgili isimler (4), hastalık, sağlık, tedaviyle ilgili isimler (4), bildirişme, iletişim ve etkileşimle ilgili isimler (4), giyim kuşam, kılık kıyafetle ilgili isimler (4), vücut salgılarıyla ilgili isimler (3), yiyecek, içecek, gıdayla ilgili isimler (3), yerleşim birimleriyle ilgili isimler (2), konut ve konutla ilgili isimler (2), toplumla ilgili isimler (2), yol ve ulaşım ile ilgili isimler (2), beden gereksinimiyle ilgili isimler (2), iş ve uğraşla ilgili isimler (2), bitkiyle ilgili isimler (2), araç gereç, silah, teçhizatla ilgili isimler (2) olmak üzere belirtmiş olduğumuz anlam alanlarıyla ilgili toplam Türkçe 330'a yakın isim bulunmaktadır. Bunun dışında *dék ~ dey* (34b/8; 80b/2), *kibi* (17a/5), *oşşaş* “benzer, gibi” (4b/9), *yañlıg* “gibi, benzer” (32b/4), *yoksa* (34a/3), *andağ* “öyle, onun gibi, şekilde” (69a/9), *mundağ* “böyle, bunun gibi” (42a/2) gibi benzerlik, eşitlik, tercih, tarz bildiren, *üçün* (37b/10), *ol sebebdin* “bu yüzden, bundan dolayı” (62a/6) gibi amaç, sebep bildiren, *bilen* (27b/10), *birge* (20a/9), *birle* (43a/1), *birlen* (56b/9), *tağı* (32b/8) vb. araç, birliktelik, vasıta bildiren ve varlık, yokluk, gereklilik bildiren *bar* (69a/2), *yok* (23a/9), *kirek* (59b/8) gibi birçok kelime kullanılmıştır. Bunlardan *hattıg ~ kattıg*, *esiz ~ essiz*, *uluğ ~ uluk*, *izi ~ ige*, *ayağ ~ ayak*, *il ~ ilig*, *til ~ tıl*, *köfri ~ köfrüg*, *dék ~ dey* vb. kelimeler ikili kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Kısaltmalar

- BK D: Bilge Kağan Doğu Yüzü
DHK: Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası.
Far. Farsça
KT D: Kül Tigin Doğu Yüzü
KT G: Kül Tigin Güney Yüzü

KAYNAKÇA

1. Petek Ercan, Dağıstan Serdar, Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasının Dili // Akademik Bakış Dergisi. Eylül-Ekim, Kırgızistan. – 2017. Sayı: 63. Celal-Abad. – S. 11–119.
2. Petek Ercan, Dağıstan Serdar Dîvân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Kökşetav Nüshası // TDK Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2017. Bahar-Spring. Ankara. – S. 207–233.
3. Akar Ali, Utebekov Senbek, Divân-ı Hikmet'in Ses Uyumu Üzerine (Kökşetav Nüshası) // Karadeniz Araştırmaları. – 2020. XVII/65. Giresun. – S. 217–233.
4. Akar Ali, Utebekov Senbek Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı. Türkiyat Mecmuası. – 2020. 30, 2. İstanbul. – S. 327–354.

5. Utebekov Senbek Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi. – Muğla, 2020. – 656 s.
6. Утебеков С. Диуани хикметтің морфонологиялық сипаты (Көкшетау нұсқасының негізінде) // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Шығыстану сериясы. – 2020. – №2/93. – Б. 107–116.
7. Утебеков С. Диуани Хикметтегі анатомиялық атаулардың түркі тілдеріндегі қолданыстарына байланысты салыстырмалы-салғастырмалы талдау // Түркология. – 2021. – №1(105). – Б. 112–140.
8. Утебеков С. Диуани хикметтегі діни терминдердің түркілік қабаты (Көкшетау нұсқасының негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3(121). – Б. 39–56.
9. Жәмбек С. Көкшетаудан табылған Диуани хикмет туралы сөз [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20875> (05.01.2020).
10. Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı. 2. Baskı. C. 2. – İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1966. – 752 s.
11. Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка // Советское востоковедение. Ч. 5. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948. – С. 229–250.
12. Нажип Е.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. – Москва: Наука, 1989. – 283 с.
13. Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы: Ел-Шежіре, 2014. – 664 б.
14. Üşenmez, Emek, Türkçe İlk Kuran Tercümelerinden Özbekistan Nüshası. – İstanbul: Çalış Ofset Matbaacılık Ltd. Şti, 2013. – 1048 s.
15. Қорғанбеков Б. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры. – Астана: Сарыарқа баспасы, 2012. – 256 б.
16. Tekin, Talat, Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 272 s.
17. Tekin, Talat, Orhon Yazıtları. – İstanbul: Simurg Yayınları, 2010. – 136 s.
18. Gabain, A. von, Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988. – 313 s.
19. Şirin, Hatice, Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2016. – 750 s.
20. Atalay, Besim, Mâhmud Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk. C. IV. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006. – 887 s.
21. Ata, Aysu, Hehcü'l-Ferâdis. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. – 538 s.
22. Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
23. Özyetkin, A. Melek, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarıklık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi [Linguistic and Style Analysis of Yarılıks and Plants Belonging to Altın Ordu, Crimea and Kazan Fields]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 297 s.
24. GT. Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi [Gulistan Translation], Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük. (Haz: Mustafa Özkan). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
25. Tekin, Talat, Irg Bitig. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 129 s. [in Turkish]
26. Yong-Song, Li, Türk Dillerinde Akrabalık Adları. – İstanbul: Simurg Yayınları, 1999. – 415 s.
27. Caferoğlu, A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 320 s.
28. Yüce, Nuri, Mukaddimetü'l-Edeb. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 227 s.
29. Toparlı, Recep, Vural, Hanife ve Karaatlı, Recep, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 338 s.
30. Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş. 5 Ciltli. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
31. Akar, Ali, Düşünen Türkçe. – İstanbul: Ötügen Yayınları, 2019. – 341 s.
32. Ercilasun, Ahmet Bican, Kutadgu Bilig Grameri. – Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984. – 196 s.
33. Beveridge, H. Tarkan and Tarquinius // JRAS, Cambridge UP, 1918. – S. 314–316.

34. Köprülü, M.F. Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cilt II, 1932-39, İ.Ü. – İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları, 1939. – S. 17–31.
35. Donuk, Abdülkadir, Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Ünvan ve Terimler. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988. – 109 s.
36. Rybatzki, V. Die Toñuq-İnschrift, Szeged, Studia Uralo-Altaica, 1997. – 131 s.
37. User, Hatice Şirin, Eski Türkçede Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine // Bilig. – 2006. Güz, Sayı: 39, s. 219–238.
38. Turan, Fikret, Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Ünvanlar // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018. – S. 155–173.
39. Günay, Ünver ve Güngör, Harun, Türk Din Tarihi. – Kayseri: Laçın Yayınları, 1998. – 538 s.
40. Ölmez, Mehmet, Türkçede Dini Tabirler Üzerine // Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 15, 2005. – S. 213–218.
41. Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi. – İstanbul, Kesit Yayınları, 2013. – 308 s.
42. Özbay, M. İlk Yazılı Belgelerimize Göre Türklerde Giyim // Milli Folklor, 5/34, 1997. – S. 53–58.
43. Tavkul, U. Tarihi Türk Erkek Kıyafetleri // Milli Folklor, 19, 1993. – S. 40–45.
44. Bozkurt, Nebî, “Kıyafet”. İslâm Ansiklopedisi. Cilt: 25. – İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 2002. – S. 508–510.
45. Klyashorny, Sergey Grigoryevich, Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekân Kavramı / Çev., Deniz Karadeniz // Dil Araştırmaları, Güz 2015/17. 2005. – S. 247–251.
46. Eraslan, Kemal, Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
47. Tekin, Talat, Tonyukuk Yazıtı. – İstanbul: Simurg Yayınları, 1994. – 80 s.
48. Ögel, Bahaeddin, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984. – 403 s.
49. Çubukçu, İ.A. Kültür Tarihimizde Sanatın Değeri // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXIX. 135-144. Ankara, 1987.
50. Taşağıl, A., Kök Tengrinin Çocukları. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2016. – 368 s.
51. Cöhce, S., Türk Tarihine Giriş. – Elazığ: Çağ Ofset Yayınevi, 1995. – 119 s.
52. Özyetkin A.M., Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri. Ankara, Türkiye, 10–15 Temmuz. 2007. – S. 1413–1419.
53. Aksan, Doğan, Türkçenin Sözcük Varlığı. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996. – 249 s.
54. Akar, Ali, Türk Dilinin Tarihi. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005. – 336 s.
55. Bacanlı, Eyüp, Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemi // Bilim ve Teknik. Kasım. 2012. – S. 76–78.
56. Kaymaz, Zeki, Türklerde Sayı Sistemi. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 3 cilt, Ankara, 2002. – S. 419–426; Akar, Ali, Türk Dilinin Tarihi. – İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005.

REFERENCES

1. Petek Ercan, Dağıstan Serdar. Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasının Dili [The Language of the Kokshetav Copy of the Divan-ı Hikmet] // Akademik Bakış Dergisi. Eylül-Ekim, Kırgızistan. – 2017. Sayı: 63. Celal-Abad. – S. 11–119. [in Turkish]
2. Petek Ercan, Dağıstan Serdar. Dîvân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Kökşetav Nüshası [A New Copy of the Divan-ı Hikmet Kokshetau Copy] // TDK Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2017. Bahar-Spring. Ankara. – S. 207–233. [in Turkish]

3. Akar Ali, Utebekov Senbek. Divân-ı Hikmet'in Ses Uyumu Üzerine (Kökşetau Nüshası) [On the Harmony of the Voice of Divan-ı Hikmet (the Kokshetau variant)] // Karadeniz Araştırmaları. – 2020. XVII/65. Giresun. – S. 217–233. [in Turkish]
4. Akar Ali, Utebekov Senbek. Divân-ı Hikmet'in Kökşetau Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı [The Use of Verbs in the Depiction of Divan-ı Hikmet in the Copy of Kokshetau]. Türkiyat Mecmuası. – 2020. 30, 2. İstanbul. – S. 327–354. [in Turkish]
5. Utebekov Senbek. Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetau Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin) [Language Review of the Divan-ı Hikmet - Kokshetau Copy - (Text - Grammar - Index)]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi. – Muğla, 2020. – 656 s. [in Turkish]
6. Utebekov S. Diuani hikmettin morfonologiyalyq sipaty (Kokshetau nusqasynyn negizinde) [Morphological character of Divani Hikmet (based on the Kokshetau variant)] // Al-Farabi atyndagy Qazaq Ulttyq universiteti, Shygystanu seriiasy. – 2020. – №2/93. – B. 107–116. [in Kazakh]
7. Utebekov S. Diuani Hikmettegi anatomiyalyq ataulardyn turki tilderindegi qoldanystaryna bailanysty salystryrmaly-salgastyrmaly taldau [Comparative analysis of anatomical names in Diwani Hikmet in connection with their use in Turkic languages] // Turkologiya. – 2021. – №1(105). – B. 112–140. [in Kazakh]
8. Utebekov S. Diuani hikmettegi dini terminderdin turkilik qabaty (Kokshetau nusqasynyn negizinde) [The Turkic layer of religious terms in Diuani Hikmet (based on the Kokshetau variant)] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №3(121). – B. 39–56. [in Kazakh]
9. Jambek S. Kokshetaudan tabylgan Diuani hikmet turaly soz [A word about Diuani Hikmet found in Kokshetau] [Elektronnyy resurs]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20875> (05.01.2020). [in Kazakh]
10. Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı [Turkish Literature]. 2. Baskı. C. 2. – İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1966. – 752 s.
11. Borovkov A.K. Ocherki po istorii uzbekskogo iazyka [Essays on the history of the Uzbek language] // Sovetskoe vostokovedenie. Ch. 5. – Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1948. – C. 229–250. [in Russian]
12. Najip E.N. Issledovaniia po istorii tiurkskih iazykov XI–XIV vv. [Studies on the history of the Turkic languages of the XI–XIV centuries.] – Moskva: Nauka, 1989. – 283 s. [in Russian]
13. Syzdyqova R. Iasau hikmetterinin tili [The language of the Hikmets of Yasawi]. – Almaty: El-Shejire, 2014. – 664 b. [in Kazakh]
14. Üşenmez, Emek, Türkçe İlk Kuran Tercümelerinden Özbekistan Nüshası [The First Translation of the Qur'an in Turkish is the Uzbek Copy]. – İstanbul: Çalış Ofset Matbaacılık Ltd. Şti, 2013. – 1048 s. [in Turkish]
15. Qorganbekov B. Qoja Ahmet Iasauidin «Diuani hikmeti» jane qazaq folklory [Khoja Akhmet Yasawi's «Divan Hikmet» and Kazakh folklore]. – Astana: Saryarqa baspasy, 2012. – 256 b. [in Kazakh]
16. Tekin, Talat, Orhon Türkçesi Grameri [Orkhon Turkish Grammar]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 272 s. [in Turkish]
17. Tekin, Talat, Orhon Yazıtları [Orkhon Inscriptions]. – İstanbul: Simurg Yayınları, 2010. – 136 s. [in Turkish]
18. Gabain, A. von, Eski Türkçenin Grameri [Grammar of Old Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988. – 313 s. [in Turkish]
19. Şirin, Hatice, Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi [Vocabulary Analysis in Ancient Turkish Inscriptions]. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2016. – 750 s. [in Turkish]
20. Atalay, Besim, Mâhmud Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk [Mahmud Kashgarli Divanu LûGat-it Türk]. C. IV. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006. – 887 s. [in Turkish]

21. Ata, Aysu, Hehcü'l-Ferādīs [Hehcü'l-Ferādīs]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. – 538 s. [in Turkish]
22. Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı [Dede Korkut Artwork]. C. II. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. [in Turkish]
23. Özyetkin, A. Melek, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi [Linguistic and Style Analysis of Yarlıks and Plants Belonging to Altın Ordu, Crimea and Kazan Fields]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 297 s. [in Turkish]
24. GT. Mahmūd b. Kâdî-i Manyâs, Gülistan Tercümesi [Gulistan Translation], Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük. (Haz: Mustafa Özkan). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. [in Turkish]
25. Tekin, Talat, Irg Bitig. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 129 s. [in Turkish]
26. Yong-Song, Li, Türk Dillerinde Akrabalık Adları [Kinship Names in Turkic Languages]. – İstanbul: Simurg Yayınları, 1999. – 415 s. [in Turkish]
27. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü [Old Uyghur Turkish Dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 320 s. [in Turkish]
28. Yüce, Nuri, Mukaddimetü'l-Edeb. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 227 s. [in Turkish]
29. Toparlı, Recep, Vural, Hanife ve Karaatlı, Recep, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Kipchak Turkish Dictionary]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 338 s. [in Turkish]
30. Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş [Introduction to Turkish Cultural History]. 5 Ciltli. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978. [in Turkish]
31. Akar, Ali, Düşünen Türkçe [Thinking Turkish]. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019. – 341 s. [in Turkish]
32. Ercilasun, Ahmet Bican, Kutadgu Bilig Grameri [Kutadgu Bilig Grammar]. – Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984. – 196 s. [in Turkish]
33. Beveridge, H. Tarkan and Tarquinius // JRAS, Cambridge UP, 1918. – S. 314–316.
34. Köprülü, M.F. Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar [Notes on Old Turkish Titles]. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cilt II, 1932-39, İ.Ü. – İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları, 1939. – S. 17–31. [in Turkish]
35. Donuk, Abdülkadir, Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Ünvan ve Terimler [Administrative and Military Titles and Terms in Former Turkish States]. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988. – 109 s. [in Turkish]
36. Rybatzki, V. Die Toñuq-İnschrift, Szeged, Studia Uralo-Altaica, 1997. – 131 s. [in German]
37. User, Hatice Şirin, Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine [On the Structure of Some Titles in Old Turkish] // Bilig. – 2006. Güz, Sayı: 39, s. 219–238. [in Turkish]
38. Turan, Fikret, Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar [Military Ranks and Titles from Old Turkic to Middle Turkic] // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018. – S. 155–173. [in Turkish]
39. Günay, Ünver ve Güngör, Harun, Türk Din Tarihi [History of Turkish Religion]. – Kayseri: Laçın Yayınları, 1998. – 538 s. [in Turkish]
40. Ölmez, Mehmet, Türkçede Dini Tabirler Üzerine [On Religious Expressions in Turkish] // Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 15, 2005. – S. 213–218. [in Turkish]
41. Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi [Chagatai Turkish]. – İstanbul, Kesit Yayınları, 2013. – 308 s. [in Turkish]
42. Özbay, M. İlk Yazılı Belgelerimize Göre Türklerde Giyim [Turkish Clothing According to Our First Written Documents] // Milli Folklor, 5/34, 1997. – S. 53–58. [in Turkish]
43. Tavkul, U. Tarihi Türk Erkek Kıyafetleri [Historical Turkish Men's Clothing] // Milli Folklor, 19, 1993. – S. 40–45. [in Turkish]
44. Bozkurt, Nebî, Kıyafet [Clothes]. İslâm Ansiklopedisi. Cilt: 25. – İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 2002. – S. 508–510. [in Turkish]

45. Klyaštorny, Sergey Grigoryevič, Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekân Kavramı [The Concept of Time and Space in Ancient Turkish Inscriptions] / Çev., Deniz Karadeniz // Dil Araştırmaları, Güz 2015/17. 2005. – S. 247–251. [in Turkish]
46. Eraslan, Kemal, Eski Uygur Türkçesi Grameri [Old Uyghur Turkish Grammar]. – Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s. [in Turkish]
47. Tekin, Talat, Tonyukuk Yazıtı [Tonyukuk Inscriptions]. – İstanbul: Simurg Yayınları, 1994. – 80 s. [in Turkish]
48. Ögel, Bahaeddin, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi [Turkish Cultural History Before Islam]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984. – 403 s. [in Turkish]
49. Çubukçu, İ.A. Kültür Tarihimizde Sanatın Değeri [The Value of Art in Our Cultural History]// Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXIX. 135-144. Ankara, 1987. [in Turkish]
50. Taşağıl, A., Kök Tengrinin Çocukları [Children of Root Tengri]. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2016. – 368 s. [in Turkish]
51. Cöhce, S., Türk Tarihine Giriş [Introduction to Turkish History]. – Elazığ: Çağ Ofset Yayınevi, 1995. – 119 s. [in Turkish]
52. Özyetkin A.M., Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler [Units Used in Measuring Length and Distance in Historical Turkish Language]. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri. Ankara, Türkiye, 10–15 Temmuz. 2007. – S. 1413–1419. [in Turkish]
53. Aksan, Doğan, Türkçenin Sözcükleri [Vocabulary of Turkish]. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996. – 249 s. [in Turkish]
54. Akar, Ali, Türk Dilinin Tarihi [History of Turkish Language]. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005. – 336 s. [in Turkish]
55. Bacanlı, Eyüp, Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemi [Numbers and Number System of Turkish from Past to Present] // Bilim ve Teknik. Kasım. 2012. – S. 76–78. [in Turkish]
56. Kaymaz, Zeki, Türklerde Sayı Sistemi [Number System in Turks]. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 3 cilt, Ankara, 2002. – S. 419–426; Akar, Ali, Türk Dilinin Tarihi [History of Turkish Language]. – İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005. [in Turkish]